

PAWEŁ KROKOSZ

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Baturyn – idea hetmańskiej stolicy

Baturyn to miasto w rejonie bachmackim, w obwodzie czernihowskim dzisiejszej Ukrainy. Tym, co stanowi o jego wyjątkowości, a zarazem przyciąga wielu odwiedzających tę niewielką miejscowość położoną nad uchodzącą do Desny rzeką Sejm, jest utworzony tam w 1993 r.¹ Państwowy Historyczno-Kulturalny Rezerwat „Hetmańska stolica”, podniesiony w 2007 r. do rangi instytucji narodowej. W przeszłości w Baturynie znajdowała się rezydencja hetmanów zaporoskich, będąca jednocześnie od 1669 r. stolicą lewobrzeżnej Ukrainy (tzw. Lewobrzeża), całkowicie podporządkowanej Rosji². Na terenie Rezerwatu znalazły się bezcenne pamiątki historii, architektury, kultury, archeologii i przyrody, nierozzerwalnie związane z przeszłością tych terenów. Kancelaria Sędziego Generalnego Wasyla Koczubeja z XVII w., kompleks budynków zrekonstruowanej Cytadeli Baturyńskiej Fortecy, odrestaurowany w latach 2003-2009 zespół pałacowo-parkowy ostatniego hetmana Cyryla Razumowskiego, cerkiew pw. Zmartwychwstania Chrystusa Zbawiciela z przełomu XVIII i XIX w. z mieszczącym się tam mauzoleum, w którym pochowano Razumowskiego, oraz prawosławny klasztor Krupicki w pobliskiej miejscowości Osicz – to najważniejsze spośród wszystkich obiektów rezerwatu baturyńskiego³.

¹ W artykule stosowana jest datacja według kalendarza juliańskiego obowiązującego w Rosji od 1 I 1700 r.

² Szerzej o kwestiach dotyczących podziału Ukrainy na Lwobrzeże i podległe Rzeczypospolitej ziemie ukraińskie zwane Prawobrzeżem zob. *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej*, red. P. Kroll, M. Nagielski, M. Wagner, Zabrze 2010, s. 40-42.

³ Національний історико-культурний заповідник „Гетьманська столиця”, [on-line] <http://www.baturin-capital.gov.ua>, 16 VII 2012; К. И. Нагорняк, Деятельность Общества защиты сохранения в России памятников искусства и старины по реставрации по реконструкции

Warto zauważyć, iż Baturyn nie był jedynym miejscem, w którym w przeszłości swoją siedzibę mieli hetmani zaporoscy. W XVII-XVIII w. stolice hetmańskie znajdowały się również w Subotowie, Czehryniu, Głuchowie i Kozelcu⁴, jednakże to właśnie Baturynowi przypadło odegrać najistotniejszą rolę w dziejach Ukrainy doby nowożytnej. Wszystko za sprawą dwóch hetmanów – Iwana Mazepy, dążącego, wzorem swojego wielkiego poprzednika Bohdana Chmielnickiego, do utworzenia na początku XVIII w. niezależnego państwa ukraińskiego, oraz Cyryła Razumowskiego, który w drugiej połowie tego stulecia próbował ratować resztki autonomii pozostawionej Ukrainie przez rosyjskich władców, zwanej wówczas oficjalnie Małą Rosją⁵. Tym, co w naturalny sposób łączy obydwu hetmanów, była troska o sprawę zwią-

Батуринського дворца К.Г. Разумовського, „Сіверщина в історії України” 2011, вип. 4, s. 22-24; А. І. Касян, Батуринська трагедія та полтавська битва у сучасній візії українців і росіян, „Вісник Черкаського університету” 2009, вип. 160/161, серія: Історичні науки, s. 96-105. W skład комплексу wchodzi także inne obiekty, m.in. otwarte w 2009 r. Muzeum Archeologii Baturynu zlokalizowane w budynku dawnej cerkiewnej szkoły parafialnej z 1904 r., cerkiew pw. Pokrowy Bogurodzicy wzniesiona w latach 2007-2008, mogiła żyjącego na przełomie XVIII i XIX w. P. I. Prokopowycza – pioniera pszczelarstwa ukraińskiego – tereny w pobliskiej miejscowości Honczariwka, gdzie niegdyś znajdowała się zamiejska rezydencja hetmana Iwana Mazepy. Zob. Перелік пам'яток НКІЗ „Гетьманська столиця”, [on-line] <http://www.baturin-capital.gov.ua/monuments/22-listofpamyatok/138-listofpamyatok.html>, 16 VII 2012.

⁴ О. Попельницька, *П'ять гетьманських резиденцій. Суботів, Чигирин, Батурин, Глухів, Козелець. Інформація історичних джерел*, [w:] *Історико-географічні дослідження в Україні*, no. 8, Київ 2005, s. 50-83.

⁵ Określenie Bohdana Chmielnickiego mianem „założyciela pierwszego nowożytnego państwa ukraińskiego” znalazło się w pracy J. A. Gierowskiego, *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648-1763)*, [w:] *Wielka historia Polski*, t. 5, Kraków 2001, s. 22. Szerzej na temat działalności na rzecz spraw dotyczących niepodległości i autonomii Ukrainy podejmowanych przez Iwana Mazepę i Cyryła Razumowskiego zob. Б. Крупницький, *Пляни Мазепи в зв'язку з плянами Карла XII перед українським походом шведів*, [w:] *Мазепа. Збірник*, т. 1, Варшава 1938, *Праці українського наукового інституту* (dalej: ПУНІ), т. 46, *Серія історична*, кн. 5, s. 94-105; idem, *Мазепа і шведи в 1708 р. (На основі спомінів листування учасників)*, [w:] *Мазепа. Збірник*, т. 2, s. 3-12; О. Сокирко, *Ще раз про передумови та причини повстання Івана Мазепи 1708 р.*, [w:] *Гетьман Іван Мазепа. Постать, оточення, епоха. Збірник наукових праць*, відп. ред. В. А. Смолій, відп. секр. О. О. Ковалевська, Київ 2008, s. 81-92; Т. В. Чухліб, *Мазепинська Україна між Російською та Шведською коронами. Дилема вибору протекції*, „Український історичний журнал” (dalej: УІЖ) 2009, no. 2, s. 16-39; Т. Г. Таїрова-Яковлева, *Іван Мазепа и Российская империя. История „предательства”*, Москва 2011, s. 337-370; P. Krokosz, *Iwan Mazepa i Piotr I. Wojna na uniwersały (październik – grudzień 1708 r.)*, „Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne” 2009, z. 1-2, s. 7-28; Н. Полонська-Василенко, *Історія України*, т. 2: *Від середини XVII століття до 1923 року*, Київ 1995, s. 390; С. Павленко, *Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.*, Київ 2008, s. 234-244; А. Яковлів, *Кінець автономії України*, [w:] *З-під булави – під корону. Друга половина XVIII ст.*, упор. авт. передм. О. К. Струкевич, ред. кол. В. А. Смолій [et al.], Київ 2002, s. 265-274; В. Пізниченко, *Останній гетьман України Кирило Розумовський*, [w:] *З-під булави...*, s. 288-302; N. Jakowenko, *Historia Ukrainy do 1795 roku*, przeł. A. Babiak-Owad, K. Kotyńska, Warszawa 2011, s. 506, *Blizsza Europa*; J. Hrycak, *Historia Ukrainy. 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, przeł. K. Kotyńska, Lublin 2000, s. 36, *Dzieje Krajów Europy Środkowo-Wschodniej*.

zane z ukraińską państwowością, a także idea przekształcenia Baturynu w centrum polityczne, gospodarcze i kulturalne wszystkich ziem ukraińskich oraz w ośrodek, z którym musiałyby liczyć się kraje ościenne.

Od osady do stolicy

W XIX-wiecznym *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego*, gdzie zamieszczono informacje dotyczące ziem i miejscowości wchodzących w przeszłości w skład państwa polskiego, pod hasłem *Baturyn* znalazł się następujący zapis:

[...] m[iastecz]ko, pow. konotopski, gub. czernichowska, dawniej województwo kijowskie, o 27 w. na p[ółn.-wsch. Konotopu, o 203 w. od Czernichowa, na lewym wyniosłym brz. rz. Sejma, przy trakcie poczt. z Kijowa do Moskwy. Założony 1576 przez Stefana Batorego i przeznaczony na miejsce pobytu hetmanów zaporoskich. W r. 1663 zawarte tu zostały „baturyńskie” paktu umowy między dworem moskiewskim a Małorossyą. Mazepa wzmocnił B. i 1708 połączył się stąd z Karolem XII; tegoż roku ks. Menszykow wziął B. szturmem i zburzył. R. 1725 ces. Katarzyna darowała B. Menszykowowi; potem B. do skarbu wrócił aż 1764 przeszedł na wieczne czasy w posiadanie Razumowskich⁶.

W innym miejscu tego wydawnictwa, pod hasłem „Małorosja”, w odniesieniu do tej miejscowości podano: „(...) Stefan Batory, król polski, przeznaczył na rezydencję hetmana i posiedzenia trybunału Baturyn (Batoryn) miasto, które sam założył”⁷. Z biegiem lat źródło to uległo znacznemu przedawnieniu i w świetle ostatnich badań archeologicznych i historycznych przeszłość dawnej stolicy hetmanów zaporoskich znacznie odbiega od przytoczonego powyżej opisu. Najbardziej zagadkowe są początki Baturynu. Prowadzone w latach 1995-1997 prace archeologiczne potwierdziły, że tysiąc lat wcześniej, w IX-X w., znajdowała się tam osada, a w wiekach XI-XIII funkcjonowało już grodzisko chronione drewnianymi umocnieniami. Zdaniem archeologów grodzisko podzieliło los innych miejscowości ruskich zniszczonych w wyniku mongolsko-tatarskiego najazdu z roku 1239⁸. W XIV-XVI w. ziemie nad Sejmem, a wraz z nimi Baturyn, który zdołał dźwignąć się po doznanych zniszczeniach, znalazły się w granicach państwa polsko-litewskiego. Przegrana

⁶ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880, s. 118. Niemal identyczny opis znalazł się na kartach wydanej wcześniej publikacji rosyjskiej pod nazwą *Geograficzno-Statystyczny Słownik Imperium Rosyjskiego*, zob. *Географическо-Статистический Словарь Российской Империи* (dalej: ГССПИ), t. 1, сост. П. Семенов, Санкт-Петербург (dalej: СПб.) 1863, s. 219.

⁷ *Słownik Geograficzny...*, t. 6, Warszawa 1885, s. 77.

⁸ В. Коваленко, В. Мезенцев, Ю. Ситий, *Основні етапи розвитку та соціально-топографічна структура середньовічного Батурина*, [w:] *Україна на порозі ХХІ століття. Актуальні питання історії. Збірник наукових праць*, Київ 1999, s. 72-73.

przez Litwę wojna z Moskwą z lat 1500-1503 sprawiła, iż na rzecz tej drugiej przeszły znaczne połacie kraju. W granicach Rosji znalazła się Siewierszczyzna ze Starodubem, Putywlem, Rylskiem, Nowogrodem Siewierskim oraz Czernihowem i pobliskim Baturynem⁹. Ziemia czernichowska, w tym także Baturyn, wróciły do Rzeczypospolitej dopiero w 1618 r. na mocy zapisów polsko-rosyjskiego rozejmu zawartego w Dywilinie. Wkrótce strategicznie położony Baturyn stał się niezwykle ważną twierdzą w systemie nadgranicznych umocnień Rzeczypospolitej, które miały za zadanie powstrzymywać ewentualne wtargnięcia armii moskiewskiej. Znajdujące się na kresach państwa ziemie stawały się własnością wielkich rodów magnackich, m.in. Piaseczyńskich (Piasoczyńskich), Ossolińskich, Paców czy Kisielów. Na obejmowane przez nich dobra z Ukrainy położonej na prawym brzegu Dniepru (tzw. Prawobrzeża) zaczęli napływać koloniści, a wraz z nimi kupcy zamierzający nawiązać kontakty handlowe z Rosją. Jednym z zasiedlających tereny nad Sejmem był Aleksander Piaseczyński (Piasoczyński), kasztelan kamieniecki, następnie kijowski (od 1634 r.), dowódca wojsk, poseł na sejm i dyplomata, który po 1620 r. otrzymał pierwsze nadania na Czernihowszczyźnie i „miał zapewne udział przy zakładaniu Baturyna”¹⁰. Miasto i fortecę za królewskim przyzwoleniem miał założyć w 1625 r. służący u Piaseczyńskiego zasadzka Matwiej Stachurski. W kolejnych latach Baturyn kilkakrotnie zmieniał właścicieli, wśród których byli m.in. starosta starodubski Paweł Tryzna, starosta bobrujski Piotr Tryzna, a od 1635 r. kanclerz Jerzy Ossoliński. Następnie miasto stało się własnością Lubomirskich¹¹.

Nadgraniczny Baturyn, głównie z racji swego strategicznego położenia, pozostawał przedmiotem nieustannego zainteresowania strony rosyjskiej. Zdarzało się, że jego mieszkańcy sami decydowali się na odejście za wschodnie granice państwa, czego przykładem jest ucieczka w 1632 r. jednego z mieszkających tam Kozaków zaporoskich. Uchodźca zdał przedstawicielom cara relację z sytuacji panującej w Rzeczypospolitej, powołując się przy tym na informacje uzyskane od starosty baturyńskiego Sieleckiego. Przekazane wiadomości dotyczyły ruchów wojsk oraz spraw związanych z obsadą tronu polskiego¹². Relacje uchodźcy były prawdziwe, gdyż w owym czasie pod Baturyn szły oddziały koronne i Kozacy ukraińscy, by bronić twierdzy przed wojskami carskimi¹³. Rosjanie także podejmowali działania wywiadowcze, wysyłając szpiegów na terytorium Rzeczypospolitej. W 1633 r. wojewoda rylski Wasylij Romanowski odprawił do Baturynu wywiadowców z zadaniem zdobycia informacji

⁹ О. Русіна, *З історії вхождення Чернігово-Сіверщини до складу Росії*, УІЖ 1989, no. 3, s. 91.

¹⁰ J. Urwanowicz, *Piasieczynski (Piasoczyński) Aleksander*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 25, Wrocław 1980, s. 800-803.

¹¹ Н. М., *Левобережная Украина в XV-XVII ст. Очерк колонизации. (Окончание)*, „Киевская старина” (dalej: КС) 1896, т. 53, no. 6, s. 377; П. Кулаковський, *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648)*, Київ 2006, s. 260; С. Павленко, *Зазибель Батурина...*, s. 19.

¹² *Акты Московского Государства, изданные императорскою Академиею Наук* (dalej: АМГ), т. 1, ред. Н. А. Попов, СПб. 1890, no. 424, s. 402; no. 327, s. 345.

¹³ *Ibidem*, no. 337, s. 352.

o bieżących sprawach rozgrywających się za zachodnią granicą¹⁴. Celem szpiegów było również rozpoznanie terenu przyszłych działań wojennych, gdyż jeszcze w tym samym roku doszło do rosyjskiego uderzenia na „ostrożek Baturyn”, który wrogowie „zdobyli i spalili, i wielu litewskich ludzi pobili, i armaty, i proch, i sztandary, i bębny zniszczyli”¹⁵. Pomimo zniszczeń miasto nadal pozostawało pod kontrolą strony polskiej. Potwierdzeniem tego są informacje odnośnie do Baturynu i ruchów wojsk polskich wyjawione przez Kozaków zaporoskich wziętych do niewoli przez Rosjan w roku 1634¹⁶.

W drugiej połowie lat 30. XVII w. na ziemiach ukraińskich doszło do szeregu powstań kozackich. W 1637 r. miała miejsce rebelia wywołana przez Pawła Michnowicza zwanego Pawlukiem, który tytułował się hetmanem. Sytuacja została ostatecznie opanowana przez hetmana polnego koronnego Mikołaja Potockiego, przy wydatnym wsparciu Adama Kisiela, prawosławnego magnata ruskiego cieszącego się wielkim autorytetem na Ukrainie. Powstańcy zdecydowali się złożyć broń i wydać Pawluka (został stracony w Warszawie). Wiosną 1638 r. doszło do kolejnego wystąpienia kozackiego pod przywództwem nowo wybranego hetmana Jacka Ostranicy (Ostrzanina). Tym razem sytuację uspokoiła skuteczna interwencja wojsk księcia Jeremiego Wiśniowieckiego, lecz Ostranica wraz z kilkuset Kozakami zdołał zbiec do Rosji. Obydwa powstania, a także inne kozackie wystąpienia (wcześniejsze bunt-y oraz dalsze walki prowadzone przez ludzi Ostranicy pod dowództwem Dymitra Huni) były mocnym sygnałem dla strony polskiej, iż brak rozwiązania problemów Kozaczyzny może w przyszłości spowodować podobne wydarzenia. Wydawało się, że kwestie te uregulowała „końcowa komisja z Kozakami”, odbyta w listopadzie 1638 r. na uroczysku Masłowy Staw. Kozacy przyjęli tam nowe warunki swego życia w Rzeczypospolitej. Niemniej jednak przez ziemie ukraińskie przetoczyła się w tym czasie fala antykozackiego terroru. Schwytani Kozacy byli karani śmiercią lub odebraniem majątków¹⁷. Akcja pacyfikacyjna nie ominęła także Baturnu, gdzie w centrum miasta dla postrachu wystawiono na widok publiczny odrąbane głowy przedstawicieli starszyny kozackiej¹⁸.

Sytuacja wysuniętej na wschód twierdzy polskiej zmieniła się w 1648 r., kiedy doszło do wybuchu kolejnego powstania kozackiego, na którego czele stanął pisarz zaporoski Bohdan Chmielnicki. Wydarzenia rozgrywające się wówczas w granicach Rzeczypospolitej żywotnie interesowały Rosję. Wobec powyższego nie dziwi akcja podjęta przez wojewodów siewskich – Zamiatnię Leontiewa i Iwana Kobylskiego – latem tego roku. W swojej korespondencji do Moskwy donosili oni: „(...) 9 czerwca według ukaz-u cara (...) posłaliśmy na stronę polską do Baturynu i do innych

¹⁴ *Ibidem*, no. 432, s. 407-408.

¹⁵ *Ibidem*, no. 482, s. 444. Zob też: *ibidem*, no. 489, s. 455; no. 500, s. 466.

¹⁶ *Ibidem*, no. 635, s. 585; no. 709, s. 653.

¹⁷ S. Grzybowski, *Dzieje Polski i Litwy (1506-1648)*, [w:] *Wielka historia Polski*, t. 4, Kraków 2000, s. 376-378; N. Jakowenko, *op. cit.*, s. 280-283.

¹⁸ С. Павленко, *Загибель Батурина...*, s. 20.

polskich i litewskich miast i powiatów strzelca siewskiego Osipa Kriwonosa, i kazaliśmy mu w Baturynie (...) zdobywać informacje skrycie, co na polskiej i litewskiej ziemi u Kozaków i Tatarów z Polakami się dzieje”¹⁹. Dla Baturynu wystąpienie kozackie zakończyło się tragicznie. Powstańcy napadli na polską szlachtę, wybili ją i opanowali twierdzę. Od tego czasu Baturyn znalazł się w nowej jednostce terytorialnej – sotni baturyńskiej, wchodzącej początkowo w skład pułku czernihowskiego, a od 1654 r. – niżyńskiego²⁰. Znajdujący się pod kozacką kontrolą Baturyn w żaden sposób nie stracił swej dawnej rangi i nadal stanowił silnie umocniony punkt nadgraniczny. Potwierdza to opis miasta i twierdzy z 1654 r., zawierający dość dokładne informacje odnośnie do baturyńskich założeń fortyfikacyjnych – rowów, wałów ziemnych, palisady oraz baszt, jakich miało być łącznie osiem (w tym dwie wieże bramne kryte dachem). W dokumencie lakonicznie wspomniano o artylerii pozostającej do dyspozycji obrońców: „(...) na basztach i na kurtynach, 9 puszczali, spiżowych, żelaznych”. Na uwagę zasługuje jednak niezwykle interesujący zapis dotyczący wznoszącego się „nad jeziorem, na górze (...) pańskiego dworu” – osobnego, silnie umocnionego rowem, wałem ziemnym z palisadą i czterema krytymi basztami (w tym jedną wieżą bramną), punktu oporu²¹.

Tymczasem hetman Bohdan Chmielnicki, uznawszy, iż jego dotychczasowa działalność dyplomatyczna mająca na celu wywalczenie niepodległości Ukrainie nie przynosi spodziewanych rezultatów, postanowił związać się z Rosją. Dnia 8 stycznia 1654 r. rada starszyny kozackiej w Perejasławiu po raz kolejny poparła akt oddania się pod opiekę władcy moskiewskiego. Zawarta wówczas tzw. ugoda perejasławska pomiędzy Chmielnickim a przysłanymi przez cara wysłannikami była w zasadzie pierwszym krokiem do całkowitego politycznego, a jak się wkrótce okazało – również gospodarczego – podporządkowania Ukrainy Moskwie. W styczniu i lutym tego roku na terytorium 17 pułków ukraińskich przysięgę wierności carowi złożyło 127 000 ludzi, w tym 64 000 Kozaków²². Dnia 7 lutego uczyniło to 1391 mieszkańców Baturynu i powiatu, w tej liczbie 640 Kozaków, 31 przedstawicieli starszyny kozackiej, 715 mieszczan, czterech ziemskich starostów i burmistrz²³. Bezpośrednio po tym wydarzeniu Baturyn został przekazany – zresztą na wniosek samego zainteresowanego – hetmanowi nakaźnemu Iwanowi Złotareńce. Jeszcze w tym samym roku miał miejsce pożar, który przyniósł miastu znaczne zniszczenia. Wobec powyższego w lipcu 1655 r. Złotareńko poprosił cara o przekazanie mu w zamian spalonego Baturynu dwa inne miasta: Borznę i Głuchów²⁴. Baturyn podniósł się z upadku, a jego mieszczanie wspólnie z Kozakami ustanowili stosowne władze administra-

¹⁹ АМГ, т. 2, СПб. 1894, но. 349, s. 224.

²⁰ С. Павленко, *Загибель Батурина...*, s. 20.

²¹ *Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею* (dalej: АЮЗР), т. 10, СПб. 1878, приложение к но. 5, s. 816-817.

²² N. Jakowenko, *op. cit.*, s. 350.

²³ С. Павленко, *Загибель Батурина...*, s. 20-21.

²⁴ АЮЗР, т. 14, СПб. 1889, но. 7, IV, s. 171-174; но. 35, IX, s. 785-786.

cyjne, dbające o porządek i poszanowanie obowiązujących praw. Względny spokój trwał tam do początku lat 60. XVII stulecia. W 1663 r. w mieście doszło do podpisania bardzo ważnych dokumentów pomiędzy stroną rosyjską a hetmanem Iwanem Brzuchowieckim, które z racji miejsca ich zawarcia zyskały nazwę *Artykułów baturyńskich*. Nowe porozumienie potwierdzało umowę Chmielnickiego z Moskwą z 1654 r. z następującymi uzupełnieniami: szlachta moskiewska uzyskała prawo do ścigania swoich chłopów zbiegłych na ziemię ukraińskie, ukraińskim kupcom zabroniono wwozić do Rosji wódkę i tytoń oraz zgodzono się na obecność carskich wojsk na Ukrainie²⁵.

W połowie 1663 r. król polski Jan Kazimierz podjął działania wojenne przeciwko Rosji, których celem było opanowanie Ukrainy lewobrzeżnej, a następnie zdobycie Moskwy. Pomimo kłopotów związanych z organizacją wyprawy, wojskom królewskim udało się odnieść pewne sukcesy i opanować jeszcze pod koniec grudnia kilka twierdz obsadzonych przez przeciwnika, w tym również silnie umocniony Baturyn²⁶. Oddziały króla, nie zdoławszy zdobyć Głuchowa, pod którym poniosły dotkliwe straty, kontynuowały ofensywę przeciwko rosyjskiej stolicy. Ostatecznie kampania wojenna – głównie z powodu niesprzyjających warunków pogodowych – prowadzona przez oddziały koronne i litewskie zakończyła się niepowodzeniem. Król wycofał swoje jednostki, a Ukrainę – podzieloną pomiędzy Rosję i Rzeczpospolitą – ogarnął zamęt²⁷. W 1666 r. w Baturynie pojawili się carscy wysłannicy, którzy dokonali spisu jego mieszkańców w celu wprowadzenia odpowiednich podatków. Przybyłemu wówczas wojewodzie Tymofijowi Kłokaczowowi towarzyszyła silna eskorta w postaci oddziału strzelców moskiewskich. Według rosyjskiej dokumentacji:

W grodzie Baturynie (...) mieszczańskich chłopskich ludzi dworów siedemdziesiąt dwa. Rzemieślniczych ludzi trzydzieści sześć dworów (...). Handlowych ludzi piętnaście dworów. Mniej znaczących ludzi sto sześćdziesiąt siedem (...). I wszystkich (...) dworów w Baryrynie trzysta sześćdziesiąt pięć. Ludzi w nich (...) sześćset siedemdziesiąt dziewięć osób²⁸.

Ostatecznie wszyscy mieszkańcy Baturynu – podobnie jak i innych miast Hetmańszczyzny – zostali obłożeni podatkiem na rzecz carskiego skarbu, wynoszącym ponad 104 ruble. Zbytne obciążenia finansowe narzucone przez Rosjan sprawiły,

²⁵ А. Яковлів, *Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках*, ПУНІ (Варшава) 1934, т. 19, *Серія правнича*, кн. 3, s. 81-92; *Encyclopedia of Ukraine*, Vol. 1, ed. V. Kubijovych, Toronto–Buffalo–London 1985, s. 187. *Artykuły baturyńskie* zostały uzupełnione w 1665 r. kolejnym ukraińsko-rosyjskim porozumieniem, tzw. *Artykułami moskiewskimi*, zob. *Полное собрание законов Российской империи с 1649* (dalej: ПСЗРИ), т. 1, СПб. 1830, no. 376.

²⁶ Т. Яковлева, *Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667)*, Київ 2003, s. 372. S. Pawlenko, powołując się na informacje zawarte w dziele D. Bantysz-Kamińskiego, podaje, iż wojska królewskie nie niepokoiły Baturynu, zob. С. Павленко, *Загибель Батурина...*, s. 22.

²⁷ J. A. Gierowski, *op. cit.*, s. 99-100.

²⁸ С. Павленко, *Загибель Батурина...*, s. 22.

iż w 1668 r. Kozacy baturyńscy poparli antymoskiewskie wystąpienie lewobrzeżnego hetmana Iwana Brzuchowieckiego i, wybiwszy strzelców moskiewskich, wzięli do niewoli wojewodę Kłokaczowa, po czym odesłali go do Czehrynia²⁹. Odpowiedź Rosjan była niemal natychmiastowa – zniszczone zostały m.in. Perejaśław, Niżyn i Czernihów. Baturyn nie podzielił ich losu dzięki staraniom nakażnego hetmana Demiana Mnohohrisznego, który widząc zdecydowanie uderzenie wojsk rosyjskich, postanowił ratować Ukrainę przed dalszymi zniszczeniami i poddał się pod władzę Moskwy.

W marcu 1669 r. rada starszyny kozackiej zebrana w Głuchowie, wspólnie z nowym hetmanem Lewobrzeża Demianem Mnohohrisznym, na skutek zniszczeń wojennych na Hetmańszczyźnie postanowiła obrać ocalały Baturyn na nową stolicę hetmańską. Warto zauważyć, iż wybór ten był jedynie czasowy, ponieważ liczone się z możliwością szybkiego podniesienia się z pożogi wojennej Perejaśławia, gdzie planowano zlokalizować centralne urzędy lewobrzeżnej Ukrainy. Mnohohriszny wzgardził przy tym Hadziaczem, w którym rezydowali jego poprzednicy³⁰. Wkrótce okazało się, że rezydencja hetmanów przez kilkadziesiąt lat miała znajdować się właśnie w Baturynie, gdzie władze rosyjskie w 1670 r. – na życzenie Mnohohrisznego – skierowały oddziały strzelców moskiewskich³¹. W 1672 r. w mieście doszło do przewrotu. Niechętna Mnohohrisznemu starszyna kozacka – głównie z powodu jego chłopskiego pochodzenia, a także krytyki rządów moskiewskich i sympatii wyrażanych wobec prawobrzeżnego hetmana Piotra Doroszenki – wsparta przez strzelców moskiewskich napadła na śpiącego dowódcę. Związane go jeńca niepostrzeżenie, pod silną strażą, wywieziono z miasta. Cała akcja odbyła się za przyzwoleniem władz rosyjskich. Wkrótce Mnohohriszny trafił do Moskwy, gdzie wytoczono mu proces o zdradę cara. Po śledztwie połączonym z torturami, na hetmana, a także jego brata Wasyla, wydano wyrok – ścięcie głowy toporem. W ostatniej chwili car zamienił im karę na zesłanie (wraz z rodzinami) na Syberię³². Jak zauważyła Natalia Jakowenko: „Wybranego wolnymi głosami hetmana nie sądził sąd wojska zaporoskiego w Baturynie”, lecz na rozkaz władz rosyjskich „jako pierwszego spośród hetmanów potajemnie, bez wiedzy pułków wywieziono go do Moskwy, przesłuchano, stosując tortury i skazano na śmierć”. W całą sprawę zaangażowani byli również poszczególni przedstawiciele Cerkwi prawosławnej na Ukrainie, którzy donosili stronie rosyjskiej o antymoskiewskim nastawieniu Mnohohrisznego, a po jego obaleniu wydali moskiewskiemu wojewodzie także jego brata³³.

²⁹ *Ibidem*, s. 23.

³⁰ АЮЗР, т. 8, СПб. 1875, но. 20, s. 94; П. Матвеев, *Батуринский переворот 13-го марта 1672 года. (Дело гетмана Демьяна Многогребешного)*, „Русская старина” 1903, т. 115, s. 681.

³¹ С. Павленко, *Загибель Батурина...*, s. 24.

³² П. Матвеев, *op. cit.*, s. 667-690; M. Stangreciuk, *Zadnieprze w planach politycznych hetmana Piotra Doroszenki w latach 1668-1671*, [w:] *Czyn zbrojny w dziejach narodu polskiego. Studia ofiarowane Profesorowi Januszowi Wojtasikowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. P. Matusek, M. Plewczyński, M. Wagner, Siedlce 2004, s. 74.

³³ N. Jakowenko, *op. cit.*, s. 387-389.

Jeszcze w tym samym roku nowym panem w Baturynie został uczestnik spisku, wtajemniczony we wszystkie sprawy swojego poprzednika, generalny sędzia Iwan Samojłowicz. Piętnaście lat później doszło do kolejnego przewrotu starszyny kozackiej, także całkowicie kontrolowanego przez stronę rosyjską, dzięki któremu władzę hetmańską objął dotychczasowy generalny esauł Iwan Mazepa. Miało to miejsce w 1687 r. podczas wyprawy wojsk carskich, wspomaganych przez jednostki kozackie wystawione przez Samojłowicza, przeciwko Krymowi. Zorganizowana wówczas ekspedycja zbrojna była prowadzona przez Rosję w ramach szerszych działań antytureckiego aliansu – Świętej Ligi, skupiającej Rzeczpospolitą, Cesarstwo, Wenecję i Stolicę Apostolską. Wyprawa była także wypełnieniem uzgodnień polsko-rosyjskiego pokoju wieczystego zawartego w 1686 r., zgodnie z którym na rzecz Moskwy przechodziły ostatecznie ogromne zdobycze terytorialne, m.in. Lewobrzeże wraz z Kijowem³⁴.

Objęcie władzy hetmańskiej przez Iwana Mazepę okazało się wydarzeniem niezwykle istotnym dla przyszłości Ukrainy. Odsunięty hetman Iwan Samojłowicz należał do zdecydowanych przeciwników uzgodnień pokoju z 1686 r. i tym samym stanowił duże zagrożenie dla sprawującej wówczas w Rosji regencyjne carówny Zofii Aleksiejewnej³⁵ i związanego z nią uczuciowo księcia Wasyla Golicyna – faktycznego kierownika wszystkich spraw państwowych. Rodzi się jednak pytanie: dlaczego Iwan Mazepa, który nie należał do grona osób sprawujących najważniejsze funkcje we władzach Hetmańszczyzny, został wyniesiony do tak wysokiej godności? Odpowiedź nie jest jednoznaczna. Zdaniem Tatjana Tairowej-Jakowlewej książe Golicyń, popierając Mazepę, niezaliczanego do starszyny ciszącej się szacunkiem Kozaczyzny – określanego mianem „jeńca zaporoskiego” z racji swojego pojawienia się wśród Kozaków na Lewobrzeżu – widział w nim człowieka uległego i posłusznego, którego można było uczynić „marionetkowym” hetmanem. Nie można także wykluczyć innego czynnika działającego na korzyść Mazepy, jakim kierował się Wasyl Golicyń. Obydwu łączyła swego rodzaju zbieżność światopoglądowa przejawiająca się w otwartym stosunku wobec wszelakich „nowinek” docierających do Rosji z Rzeczypospolitej oraz Europy Zachodniej³⁶. Książe nie krył swoich sympatii wobec kultury zachodnioeuropejskiej – nosił się po cudzoziemsku, sprowadzał do swojej rezydencji różnorodne luksusowe sprzęty oraz odbywał dysputy z przybywającymi do Moskwy dyplomatami w ich językach narodowych. Z kolei Iwan Mazepa ukończył Akademię Kijowską w klasie retoryki i służył na dworze króla Jana Kazimierza w charakterze dworzanina pokojowego, gdzie, zaskarbiwszy sobie zaufanie monarchy, wypełniał ważne misje dyplomatyczne. Według niepotwierdzonych przekazów miał ukończyć

³⁴ Т. Чухліб, *Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 рр.*, Київ 2010, s. 354-361.

³⁵ W 1682 r. na rosyjskim tronie zasiadło jednocześnie dwóch carów – dziesięcioletni Piotr I i szesnastoletni Iwan V. Z uwagi na ich małoletniość regencyjne w państwie objęła ich starsza siostra Zofia Aleksiejewna. Regentka, podobnie jak Iwan, pochodziła z pierwszego związku cara Aleksego Romanowa z Marią Miłosławską, natomiast Piotr był synem z drugiego małżeństwa władcy z Natalią Naryszkiną.

³⁶ Т. Г. Таирова-Яковлева, *op. cit.*, s. 50-51.

kolegium jezuickie w Warszawie, a następnie zostać wysłany przez króla na naukę do Włoch, Francji i Niemiec. Ponoć miał nawet uczyć się w holenderskim mieście Deventer fachu artyleryjskiego u mistrza Willema Wegewaarda³⁷. Na ową „kulturalną bliskość” kładły się pewnym cieniem zarzuty związane z wysokimi łapówkami wręczanymi przez Mazepę księciu Golicynowi w zamian za udzielone poparcie³⁸. Niemal bezpośrednio po otrzymaniu buławy nowy hetman rozpoczął intensywne działania zmierzające do wzmocnienia swojej pozycji na Hetmańszczyźnie. Wykorzystując zdobyte wykształcenie, podjął się dzieła przekształcenia Baturynu w prawdziwą stolicę, będącą nie tylko ośrodkiem politycznym i gospodarczym, lecz również istotnym centrum kulturalnym „ukraińskiego kozackiego państwa”.

Pod Mazepińską buławą

Iwan Mazepa, zdając sobie sprawę, iż niemal w każdej chwili może zostać pozbawiony urzędu – podobnie jak to miało miejsce z jego poprzednikami – za wszelką cenę starał się ułożyć poprawne stosunki z władzami rosyjskimi, posiadającymi w tej sprawie głos decydujący. Kiedy w 1689 r. pozostający dotychczas na uboczu wielkiej polityki car Piotr I odsunął od władzy carównę Zofię, hetman bez namysłu zapewnił go o swej wierności. Dodatkowo miał złożyć suplikę oskarżającą Wasyla Golicyna o wymuszenie na nim „łapówki nie mniejszej niż 21 tysięcy rubli” w zamian za schedę po Samojłowiczu³⁹. Hetman, obawiając się spisku, postanowił również znacznie wzmocnić swoją ochronę w Baturynie i jeszcze w 1688 r. poprosił Moskwę o możliwość zwiększenia stanu liczebnego najemnych żołnierzy jazdy i serdiuków do 1600 ludzi⁴⁰. Wkrótce miasto było niezwykle silnie strzeżone przez stacjonujących tam strzelców moskiewskich kontrolujących dokładnie wszystkich przybywających⁴¹. Jeszcze pod koniec XVII w. architekt Adam Zernikau opracował projekt gruntownej przebudowy znacznie przestarzałych umocnień baturyńskich, który z uwagi na toczące się od 1700 r. działania wojenne przeciwko Szwedom oraz budowę twierdzy kijowskiej nie doczekał się realizacji⁴². Jednakże pewne prace modernizacyjne polegające na odnowieniu umocnień twierdzy i otoczeniu głębokim rowem pałacu hetmańskiego od strony miasta udało się przeprowadzić na początku

³⁷ *Hetmani zaporoscy...*, s. 420-421; Т. Мацьків, *Князь Іван Мазепа – гетьман України (1639-1709)*, „Український історик” 1979, no. 1-4, s. 59; З. І. Хижняк, В. К. Маньківський, *Історія Києво-Могилянської академії*, Київ 2008, s. 143.

³⁸ Т. Г. Таирова-Яковлева, *op. cit.*, s. 53.

³⁹ Г. А. Санин, *Богдан Хмельницький и Иван Мазепа*, „Труды института российской истории” 2006, вып. 6, s. 81.

⁴⁰ А. Востоков, *Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г.*, КС 1890, no. 5, s. 215.

⁴¹ С. Павленко, *Загибель Батурина...*, s. 27.

⁴² М. Цапенко, *Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков*, Москва 1967, s. 60.

XVIII stulecia⁴³. Za sprawą Mazepy znacznemu wzmocnieniu uległ też stan stołecznej artylerii, zarządzanej przez Kancelarię Generalnej Artylerii Wojskowej. Liczba zgromadzonych tam dział musiała być znaczna, skoro podczas bankietu urzędowego przez hetmana w 1688 r. dla carskiego posła Fiodora Szakłowitego „na wiwat” strzelały aż 23 armaty⁴⁴. Mazepa dbał również o dobór odpowiednio wykwalifikowanej kadry artyleryjskiej. Prawdopodobnie w 1700 r. generalnym esauliem artylerii został pochodzący z Prus doświadczony artylerzysta Fryderyk von Königseck. Przybyły wówczas do Baturynu cudzoziemiec na zawsze związał swój los z Ukrainą – przeszedł na prawosławie i otrzymał majątek ziemski w pobliżu hetmańskiej stolicy. Pod jego okiem artyleryjskiego fachu uczyli się Kozacy stanowiący załogę Baturynu oraz innych miast Hetmańszczyzny. Wierna służba Königsecka zakończyła się w 1708 r., kiedy zmarł na skutek ran odniesionych podczas heroicznej obrony Baturynu przed wojskami rosyjskimi⁴⁵.

W hetmańskich planach Baturyn, pozostając nadal silnie umocnioną twierdzą, miał przekształcić się w ważny ośrodek polityczny, do którego przybywaliby wysłannicy państw ościennych. Mazepa zamierzał w ten sposób wykorzystać krzyżujące się na ziemiach Hetmańszczyzny, a także Zaporozża, interesy Rosji, Rzeczypospolitej i Turcji do realizacji własnego programu mającego na celu zachowanie dotychczasowej autonomii, a w dalszej perspektywie wywalczenie niepodległości Ukrainy. Podejmując te działania, stawał się naturalnym kontynuatorem polityki Bohdana Chmielnickiego. Koncepcja autonomicznego państwa kozackiego pozostającego w granicach Rosji miała zostać osiągnięta poprzez rozbudowę socjalnych i politycznych instytucji Ukrainy. Warto jednak podkreślić, iż wzorcem w tym zakresie dla Mazepy nie były rozwiązania funkcjonujące w Rosji,

Il. 1. Osip Kurylas, Portret Iwana Mazepy, 1909.

⁴³ С. Павленко, *Загибель Батурина...*, s. 28.

⁴⁴ А. Востоков, *op. cit.*, s. 203.

⁴⁵ С. Павленко, *Оточення гетьмана Мазепи соратники та прибічники*, Київ 2009, s. 222-223.

lecz w Rzeczypospolitej, gdzie wyrósł i zdobył wykształcenie. Tam też przyswoił sobie zwyczaje polskiej arystokracji i w oparciu o znany sobie model zamierzał stworzyć na Hetmańszczyźnie jej odpowiednik, rekrutujący się spośród przedstawicieli starszyny kozackiej⁴⁶.

Jedną z pierwszych okazji do zaprezentowania się w roli gospodarza Lewobrzeża nadarzyła się podczas wspomnianej wizyty Fiodora Szakłowitego. Przyjazd rosyjskiego wysłannika do Baturynu związany był z omówieniem najważniejszych spraw dotyczących kolejnej kampanii wojennej przeciwko Krymowi, jaką planowano przedsięwziąć w roku 1689. W sprawach organizacyjnych hetman sugerował uprzedzić wroga i przeprowadzić stosowne uderzenie zimą, aby po spokojnym dotarciu na Krym powrócić z wyprawy w kwietniu⁴⁷. Strona rosyjska zlekceważyła jednak te sugestie i rozpoczęta znacznie później ekspedycja zakończyła się klęską armii prowadzonej przez księcia Golicyna⁴⁸. Natomiast samo podjęcie Szakłowitego przez Mazepę okazało się iście królewskie. Na posła tuż po przekroczeniu granicy ukraińsko-rosyjskiej, 25 wiorst od Głuchowa, czekały dwie sotnie kozackie. Po drodze, na wyznaczonych punktach, do carskiego orszaku dołączali kolejni przedstawiciele kozackiej starszyny ze swoimi pocztami zbrojnymi. Już w Baturynie Szakłowitego powitał wspaniałym przemówieniem sam Mazepa. Następnie obydwaj wsiedli do hetmańskiej karety i udali się do kwatery przygotowanej dla gościa. Podczas przejazdu po obu stronach baturyńskiej ulicy stały uszykowane w szyku zbrojne oddziały Kozaków, dumnie prezentując swe chorągwie. Powitaniu towarzyszyła również muzyka wygrywana przez hetmańską orkiestrę⁴⁹.

Pod koniec 1692 r. w Baturynie gościł wysłannik króla polskiego Jana III Sobieskiego, który oprócz korespondencji królewskiej wioził do hetmana także listy od kasztelana krakowskiego i wojewody ruskiego. Mazepa przyjął wysłannika, wyprawił bankiet i rozmawiał z nim o kwestiach politycznych. Rosjanie, dowiedziawszy się o spotkaniu, postanowili zatrzymać posła, lecz Mazepa w sekrecie uprzedził gościa o złowrogim zamiarze i polecił mu opuścić Baturyn. Polski wysłannik poczynił wówczas następujące spostrzeżenie: „A tak Moskwa pilnuje Mazepy, że jemu nie pozwalają nawet i porozmawiać z cudzoziemską osobą!”⁵⁰.

Jednym z gości, którym także dane było zatrzymać się w Baturynie, był poseł turecki, zmierzający w 1703 r. do Moskwy z bardzo ważną wieścią dla cara Piotra I. Przepytany przez Mazepę o cel swojej wizyty dyplomata wyjawiał, że w związku ze zmianą na tronie w Stambule otrzymał polecenie potwierdzenia respektowania przez

⁴⁶ І. Куташов, *Державотворча концепція і політична діяльність Івана Мазепи*, [w:] *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Збірник наукових праць*, вип. 32, Київ 2006, s. 26-36.

⁴⁷ С. Павленко, *Іван Мазепа як будівничий української культури*, Київ 2005, s. 69.

⁴⁸ С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, кн. 7, т. 14, Москва 1991, s. 395-397; Т. Чухліб, *Козаки та яничари...*, s. 361.

⁴⁹ А. Востоков, *op. cit.*, s. 199-226.

⁵⁰ *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*, т. 1, упор. С. Павленко, Київ 2008, no. 521, s. 651-554.

nowego władcę – sułtana Ahmeda III – warunków obowiązującego rosyjsko-tureckiego układu pokojowego. Droga powrotna tureckiego wysłannika, już w 1704 r., także przebiegała przez stolicę Hetmańszczyzny⁵¹.

Z racji swojej stołeczności Baturyn był tradycyjnym, chociaż nie jedynym, miejscem wydawania hetmańskich uniwersałów⁵². Tam też, oprócz pałacu samego hetmana, mieściły się najważniejsze instytucje Hetmańszczyzny: Generalna Kancelaria Wojskowa i Generalny Sąd Wojskowy. W Baturynie mieszkali i pracowali również pisarze i kancelarzyści z kancelarii hetmańskiej. Na potrzeby urzędników zatrudnionych w Generalnej Kancelarii i Generalnym Sądzie miał zostać wzniesiony specjalny budynek – znacznych rozmiarów dom mieszkalny, zwany „Kureniem Wojskowym”, na ponad sto osób. Bogatsi kancelarzyści mieszkali w swoich domach zlokalizowanych na terenie miasta. W czasach sprawowania władzy hetmańskiej przez Iwana Mazepę, a także Daniła Apostoła, personel Generalnej Kancelarii liczył kilkadziesiąt osób, m.in. jednego rejenta, dwóch starszych i 18 młodszych kancelarzystów, wspieranych przez absolwentów Akademii Kijowskiej⁵³. Oprócz tego specjalistyczne przygotowanie do służby w administracyjnych i sądowych organach można było uzyskać w „Kancelaryjnym Kurieniu”, powołanym przy Generalnej Kancelarii w Baturynie (później w Głuchowie), do którego przyjmowano przeważnie absolwentów Akademii Kijowskiej. Nauczano tam przede wszystkim prawa, etykiety dworskiej, jazdy konnej oraz muzyki. Wszystko po to, by absolwenci, uzyskujący stanowiska protokolantów, kopistów, tłumaczy, kancelarzystów wojskowych (młodszych i starszych), rejentów (kierowników kancelarii), bez przeszkód mogli pracować we wszystkich instytucjach Hetmańszczyzny⁵⁴. Podjęcie służby w najważniejszych urzędach wiązało się z możliwością awansu, gdyż Mazepa zatrudnionych tam urzędników delegował na posady sotników i inne wyższe stanowiska. Na przełomie XVII i XVIII w. w Baturynie jako pisarze pracowali m.in. Samuel Wełyczko – autor cennego *Latopisu* dokumentującego dzieje Ukrainy – i następca Mazepy, emigracyjny hetman Filip Orlik⁵⁵.

Nad bezpieczeństwem Baturynu czuwał osobiście komendant stolicy, zwany „gospodarzem baturyńskiego zamku”. Komendanci, znani z nazwisk – funkcje te pełnili m.in. Samijło Celuryk (1687-1688) i Nykyfor Łukianow (od połowy lat 90. XVII w. do 1702 r.) – oprócz wykonywania swoich podstawowych obowiązków obarczani byli przez hetmana również innymi zadaniami, w tym misjami dyplomatycznymi⁵⁶.

⁵¹ *Письма и бумаги императора Петра Великого* (dalej: П. и Б.), т. 2, ред. А. Ф. Бычков, СПб. 1889, s. 549, 733-734.

⁵² *Універсали Івана Мазепи (1687-1709)*, ч. 2, упорядкування І. Бутич, В. Ринсевич, ред. кол. П. Сохань [et al.], Київ–Львів 2006, *passim*.

⁵³ І. Джиджора, *До історії Генеральної Військової Канцелярії*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” (dalej: ЗНТШ) (Львів) 1912, т. 107, кн. 1, s. 47.

⁵⁴ З. І. Хижняк, В. К. Маньківський, *op. cit.*, Київ 2008, s. 139-140.

⁵⁵ С. Павленко, *Оточення гетьмана...*, s. 204-205; О. П. Реєнт, І. А. Коляда, *Усі гетьмани України*, Харків 2008, s. 300.

⁵⁶ І. Ситий, *Батурин доби Івана Мазепи*, „Сіверянський літопис” (dalej: СЛ) 2000, no. 3, s. 40; С. В. Величко, *Літопис*, т. 2, пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука,

Ostatnim „gospodarzem baturyńskiego zamku”, który w 1708 r. wraz z hetmanem Mazepą przeszedł na stronę szwedzką, był Wasyl Curka. Schwytany przez Rosjan, zmarł w wyniku ran odniesionych podczas śledztwa⁵⁷.

Najważniejszą budowlą baturyńską był położony poza miastem, na lewym brzegu Sejmu, w miejscowości Honczariwka, pałac hetmański, mający w swoim założeniu naśladować rezydencje polskich królów⁵⁸. Wcześniej, od ustanowienia w 1669 r. Baturynu stolicą, siedziba hetmańska – rezydencja z „kamienną skarbnicą i kancelarią” – mieściła się w cytadeli. Tam też zlokalizowane były domy starszyny kozackiej i główny arsenał artylerii („generalna armata”), składy i magazyny żywnościowe oraz koszary serdiuków, kompanijców i strzelców moskiewskich⁵⁹.

Najprawdopodobniej w drugiej połowie lat 90. XVII w. Mazepa przystąpił do wzmocnienia swojej sadyby, nakazując otoczyć ją rowami i umocnieniami bastionowymi. Jedne z pierwszych informacji o rezydencji znalazły się na kartach *Latopisu* Samuela Wełyczki pod rokiem 1700⁶⁰. O pałacu wspomina także francuski poseł Jean de Baluze, goszczący w Baturynie w 1704 r. Cudzoziemiec zauważył, iż była to monumentalna budowla, w której znajdowały się prywatne pokoje hetmana, sala paradna dla oficjalnych przyjęć, narad i wystawnych bankietów z udziałem starszyny kozackiej, biblioteka z wyborną kolekcją książek, galeria wspaniałych portretów władców europejskich i tureckich. Tam także przechowywane było archiwum hetmańskie i kolekcja rzadkich rodzajów broni⁶¹. Wartość zbiorów wspomnianej biblioteki podkreślał, już po śmierci Mazepy, hetman Filip Orlik, zauważając, iż wśród zgromadzonych tam dzieł – z drogocennymi oprawami opatrzonymi herbem Mazepy – znajdowały się „najpiękniejsze kijowskie wydawnictwa, niemieckie i łacińskie inkunabuły, bogato ilustrowane starodawne rękopisy”. Cenna jest w tej mierze uwaga Orlika, który stwierdził: „Nie bez wahania uważam (...) wszystkie te książkowe bogactwa, jakich równych nie było na Ukrainie”⁶². Natomiast jak wyglądała rezydencja Mazepy, wiadomo ze szkicu jej ruin z roku 1744. Wykonał go goszczący wówczas w Baturynie niemiecki kolekcjoner dzieł malarskich przedstawiających różnorodne założenia architektoniczne – Fryderyk Wilhelm von Bergholz. Z rysunku można się dowiedzieć, że budowla posiadała trzy poziomy, piwnice oraz strych nakryty mansardowym dachem. Wysokość pałacu sięgała 20 m, zaś pozostałe wymiary budowli

відп. ред. О. В. Мишанич, Київ 1991, s. 362; А. Лазаревский, *Описание Старой Малороссии*, т. 2: *Полк Нижинский*, Київ 1893, s. 165; С. Павленко, *Оточення гетьмана...*, s. 203.

⁵⁷ А. Лазаревский, *Описание Старой Малороссии...*, s. 165; П. и Б., т. 9, ред, подгот. Е. П. Подъяпольская, А. П. Глаголева, Б. Б. Кафенгауз, вып. 1, Москва–Ленинград 1950, s. 327.

⁵⁸ І. Куташов, *op. cit.*, s. 26-36.

⁵⁹ З. Когут [et al.], *Розкопки зруйнованої садиби Івана Мазепи та фортеці Батурина у 2011 р.*, „Гомін України” 2012, 29 V, s. 3-11.

⁶⁰ С. В. Величко, *op. cit.*, s. 602-603.

⁶¹ Т. Мацьків, *Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах, 1687-1709*, Мюнхен 1988, s. 104-105.

⁶² З. І. Хижняк, В. К. Маньківський, *op. cit.*, s. 139.

wynosiły 15 x 14,5 m (z dobudówkami 20 x 14,5 m). Dekoracja ścian zewnętrznych, utrzymana w nurcie baroku zachodnioeuropejskiego, przypominając najdokładniej wzorce baroku wileńskiego, ozdobiona była biegnącym dokoła budynku fryzem (z rozetami od frontu). W najbardziej reprezentacyjnej ścianie frontowej usytuowane było wejście zwieńczone tympanonem w formie pięcioboku, gdzie prawdopodobnie znajdował się herb Mazepy. Fasadę frontową flankowały kolumny lub półkolumny na wysokich podestach z kapitelami na każdym poziomie. Sposób wykonania budowli świadczy, iż najprawdopodobniej projektował go architekt znający budownictwo rezydencjonalne Rzeczypospolitej, a w szczególności Wielkiego Księstwa Litewskiego. Warto zwrócić uwagę także na informacje dotyczące wystroju wnętrza pałacu, z których wynika, iż podłogi były wyłożone zielonymi i niebieskimi płytkami ceramicznymi. Bogato zdobione kafle pieców pałacowych, z widocznymi wpływami białoruskimi i litewskimi, wykonano w ówczesnych ukraińskich centrach produkcji najlepszych wyrobów ceramicznych – Kijowie, Czernihowie, a także w samym Baturynie. Najprawdopodobniej mistrzowie wyrabiający kafle na potrzeby rezydencji – być może ściągnięci przez Mazepę z Kijowa – byli również autorami rozet i płyt ceramicznych (z wyobrażeniem herbu hetmańskiego) zdobiących zewnętrzne ściany pałacu, a także dużego budynku wzniesionego w jego pobliżu. O istnieniu tej drugiej budowli nie wiadomo do czasu prac archeologicznych przeprowadzonych w ostatnich latach. Najprawdopodobniej był to dom przeznaczony dla urzędników kancelaryjnych i sług pałacowych. Na terytorium rezydencji miała znajdować się również drewniana cerkiew służąca hetmanowi i ludziom z jego otoczenia⁶³.

Należy zauważyć, że budowa tej okazałej i umocnionej rezydencji poza Baturynem była zamierzeniem celowym. Hetman, pomny wydarzeń związanych z wystąpieniami starszyny kozackiej przeciwko swoim poprzednikom, kiedy z łatwością można było opanować budynki administracyjne, postanowił zabezpieczyć się przed taką ewentualnością. Dodatkowe zagrożenie stanowili strzelcy moskiewscy stacjonujący w twierdzy baturyńskiej. Gwarancje bezpieczeństwa dla skarbu, archiwum oraz klejnotów hetmańskich dawały solidne umocnienia sadyby w Honczariwce, strzeżonej przez serdiuków i polskich służących⁶⁴. Wszelkiego rodzaju kosztowności,

⁶³ В. Мезенцев, *Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р.*, [w:] *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*, 2010, вип. 3, s. 151-163; З. Когут [et al.], *op. cit.*, s. 3-11. Wraz z ustanowieniem stolicy hetmańskiej w 1669 r. w Baturynie, nastąpił tam dynamiczny rozwój produkcji kafla. Wkrótce nad Sejm zaczęli ściągać kaflarze z innych miast ukraińskich – Czernihowa, Nowogrodu Siewierskiego oraz Połtawy, zob. Ю. Ситий, Л. Мироненко, *Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці*, СЛ 2010, no. 4-5, s. 11-15; В. Коваленко, В. Мезенцев, *Резиденція гетьмана Івана Мазепи на Гончарівці в Батурині*, „Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка” (dalej: Вісник ЧДПУ) вип. 52, Чернігів 2008, no. 5, s. 7-14; В. В. Коваленко, В. І. Мезенцев, Ю. М. Ситий, *Дослідження гетьманської столиці у 2009 р.*, [w:] *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.*, Київ 2010, s. 188-191.

⁶⁴ З. Когут [et al.], *op. cit.*, s. 3-11; С. І. Дегтярьов, *Маловідомий опис м. Батуин 1760 р.*, „Сумський історико-архівний журнал” 2010, no. 8-9, s. 35. O kwestiach związanych

złoto i srebro zostały przeniesione przez hetmana z Baturynu kilka lat przed jego otwartym wystąpieniem przeciwko Rosji w roku 1708. Zdeponowanie „skarbu wojkowego” poza stolicą, w „kamiennym budynku” w Honczariwce wywoływało protesty Kozaków, którzy – zresztą całkiem słusznie – uważali, iż w ten sposób doszło do połączenia prywatnego majątku hetmańskiego z majątkiem Hetmańszczyzny⁶⁵.

Pomimo iż Baturyn pełnił funkcję twierdzy i rezydencji hetmańskiej, w żaden sposób nie zatracił charakteru miejskiego, gdyż cały czas funkcjonowały tam urzędy wójta i burmistrza oraz działała rada miejska. W odniesieniu do dwóch pierwszych znane są nawet nazwiska sprawujących je osób – do 1697 r. byli to Łukian Fyłonowycz i Samijło Hryhorowycz⁶⁶. Baturyn nie zatracił również swojego dawnego znaczenia handlowego i nadal przybywali do niego kupcy. Zdarzało się jednak, że goszczący tam cudzoziemcy wzbudzali podejrzenia władz carskich odnośnie do celu swego pobytu. Tak było choćby w przypadku kupców greckich, których w 1693 r. zatrzymano na polecenie cara, a następnie odstawiono do Czernihowa, by tam „pod silną strażą” czekali na rozpatrzenie całej sprawy⁶⁷.

Ponad dwudziestoletni okres hetmańskich rządów Iwana Mazepy charakteryzuje się dynamicznym rozwojem Baturynu, który na polu budownictwa, szczególnie kamiennego, konkurował z Kijowem i Czernihowem. Hetman nie szczędził grosza na podniesienie statusu stolicy. Najbardziej widocznym tego przykładem było przekazanie znacznych sum pieniężnych na wzniesienie bądź odnowienie tamtejszych murowanych i drewnianych cerkwi⁶⁸. W 1700 r. na prośbę Mazepy nad Sejm przybył architekt Dymitr Aksamitow, projektant pałacu wzniesionego w Moskwie dla przyjaciela cara Piotra I – generała i admirała Franciszka Leforta. Aksamitow przywiózł ze sobą do Baturynu kiot (szafkę na święte obrazy), dwa kamienne słupy i inne drogocenne „detale” dla wznoszonej wówczas nowej świątyni – najprawdopodobniej soboru pw. Świętej Trójcy⁶⁹. Hetman, dbając o rozbudowę świątyń, pragnął przekształcić Baturyn w ważne centrum religijne, odgrywające istotną rolę nie tylko na Lewobrzeżu, lecz także po drugiej stronie Dniepru, a nawet na terytorium Rosji⁷⁰. W tych kontekście warto wrócić do wydarzeń, jakie rozegrały się przed objęciem buławy przez Mazepę. Jeszcze w 1685 r. wskutek nacisku Moskwy i hetmana

z ochroną i bezpieczeństwem osobistym poprzedników Iwana Mazepy pisał m.in. O. Sokyrko, zob. O. Г. Сокирко, *Жолдацькі формування в Гетьманщині 1669-1756 рр.*, УІЖ 2006, no. 4, s. 65.

⁶⁵ М. Возняк, *Бендерська комісія по смерті Мазепи*, [w:] *Мазепа. Збірник*, т. 1, s. 125.

⁶⁶ С. Павленко, *Оточення гетьмана...*, s. 204.

⁶⁷ *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах*, т. 2, упор. С. Павленко, Київ 2009, no. 35, s. 149.

⁶⁸ М. Возняк, *op. cit.*, s. 130-131.

⁶⁹ І. Грабар, *Архітектурні взаємозв'язки України з Росією*, „Пам'ятки України: історія та культура” 1995, no. 1, s. 83-84.

⁷⁰ С. Чечин, *Митрополит Стефан Яворський та гетьман Іван Мазепа*, „Ніжинська старовина” 2005, no. 1, s. 100; Ю. Мицик, *Гетьман Іван Мазепа як покровитель Православної Церкви*, [w:] *Іван Мазепа. До 370-річчя від народження гетьмана України, мецената. Збірник матеріалів*, уклад. С. В. Бутко, В. М. Бойко, Н. О. Молочко, Чернівці 2009, s. 105-115.

Iwana Samojłowicza zebrany w Kijowie sobór cerkiewny, bez udziału najwyższego duchowieństwa, wybrał metropolitą kijowskim promoskiewskiego kandydata Gedeona Światopełka-Czetwertyńskiego. Wkrótce, za zgodą Turcji, nastąpiła zmiana kanonicznej jurysdykcji Kijowa, który przeszedł spod dotychczasowej zwierzchności patriarchy konstantynopolańskiego pod zależność patriarchatu moskiewskiego⁷¹. W 1686 r. Światopełk-Czetwertyński, w towarzystwie innych ukraińskich duchownych, udał się do Moskwy, by tam za oficjalnym przyzwoleniem carów zostać uroczystie wyświęconym przez patriarchę na metropolitę kijowskiego. Bezpośrednio po tym wydarzeniu przybył do Baturynu, aby zapewne zdać relację hetmanowi Samojłowiczowi z wizyty w rosyjskiej stolicy, a dopiero potem pojechał do Kijowa⁷². Wkrótce po obwołaniu i zatwierdzeniu Mazepy hetmanem to Baturyn stał się miejscem spotkań przedstawicieli wyższej hierarchii Cerkwi prawosławnej na Ukrainie, opozycyjnie nastawionej wobec urzędującego metropolity kijowskiego. W lutym 1688 r. doszło tam do spotkania głównych przeciwników Światopełka-Czetwertyńskiego – archimandryty pieczerskiego Barlaama Jasińskiego i ihumena klasztoru Kijowsko-Meżyhirskiego Feodosija Waskowskiego. Obydwaj, licząc na poparcie Mazepy, podjęli próbę ograniczenia wpływów metropolity. Sprawa dotyczyła m.in. podporządkowania sobie przez Światopełka-Czetwertyńskiego wszystkich cerkwi z terenu Siczy Zaporoskiej, pozostających dotąd pod władzą klasztoru Meżyhirskiego⁷³. Owa „baturyńska zmowa”, mająca miejsce w pierwszych miesiącach 1688 r., wpłynęła na znaczne zbliżenie Iwana Mazepy i Barlaama Jasińskiego. W kwietniu 1690 r. hetman, nie wiedząc o śmierci Światopełka-Czetwertyńskiego, wyznaczył go oficjalnym przedstawicielem duchowieństwa ukraińskiego na moskiewski sobór mający dokonać wyboru następcy zmarłego patriarchy moskiewskiego Joachima. Wkrótce archimandryta ławry Kijowsko-Pieczerskiej, mając całkowite „poparcie Baturynu”, został wybrany nowym metropolitą kijowskim⁷⁴.

Baturyn okazał się również oparciem dla stronników kultury łacińskiej, toczących w owym czasie ostry spór z reprezentantami wpływów greckich, którzy w XVII w. napłynęli do Rosji z posiadłości tureckich. Przedstawicielami tej pierwszej

⁷¹ A. Mironowicz, *Polityka Piotra I wobec Kościoła Prawosławnego w Rosji i w Rzeczypospolitej*, [w:] *Cywilizacja Rosji imperialnej*, red. P. Kraszewski, Poznań 2002, s. 283-284, *Poznańskie Studia Wschodoznawcze*, nr 3; W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej*, Warszawa 1996, s. 481. Wpływ na pozycję metropolii kijowskiej wywarły postanowienia zawartego w 1686 r. tzw. wieczystego pokoju pomiędzy Rosją i Rzeczypospolitą. Artykuł IX porozumienia przyznawał tamtejszemu metropolicie jurysdykcję nad Cerkwią prawosławną funkcjonującą w granicach Rzeczypospolitej, a faktycznie gwarantował jej wiernym opiekę carską i pozwalał Moskwie wpływać zarówno na sprawy religijne, jak i wywierać nacisk na sytuację wewnętrzną swego zachodniego sąsiada.

⁷² Є. Болховітинов, *Вибрані праці з історії Києва*, упор., вст. ст. та додатки Т. А. Ананьєвої, Київ 1995, s. 178-180.

⁷³ С. Павленко, *Іван Мазепа як будівничий...*, s. 37; К. В. Харамович, *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*, т. 1, Казань 1914, s. 361. Do „spiskowców” przystał również nieobecny wówczas w Baturynie arcybiskup czernihowski Lazar Baranowicz.

⁷⁴ Є. Болховітинов, *op. cit.*, s. 186.

opcji byli pochodzący z Ukrainy i Białorusi duchowni prawosławni, przeważnie absolwenci i wykładowcy Akademii Kijowskiej. Na czele ich przeciwników stali pochodzący z Grecji bracia Joannikusz i Sofroniusz Lichudowie. W 1691 r. w Baturynie zatrzymał się zbierający fundusze na rzecz Grobu Pańskiego przedstawiciel patriarchy jerozolimskiego Dosifieja – archimandryta Chrysanf. Efektem rozmów gościa z Mazepą i przedstawicielami Cerkwi na Ukrainie był list archimandryty do nowo wybranego patriarchy Adriana, w którym krytykował on poczynania braci Lichudów i zażądał odsunięcia ich od nauczania Rosjan. Nacisk idący z Baturynu okazał się skuteczny, gdyż Grecy zostali zwolnieni ze swych stanowisk, a to wpłynęło na pozytywne ułożenie relacji duchowieństwa ukraińskiego z patriarchatem moskiewskim⁷⁵.

W 1692 r. za przyzwoleniem metropolity kijowskiego Barlaama Jasińskiego w baturyńskiej cerkwi pw. Świętej Trójcy został ustanowiony jego namiestnik wyposażony w specjalne pełnomocnictwa. Rok później osiadł tam Grek z pochodzenia – metropolita Nikodem, nazywany wkrótce metropolitą baturyńskim⁷⁶. W 1692 r. gościł tam również, na polecenie metropolity Jasińskiego, m.in. ihumen Święto-Troickiego klasztoru Kijowsko-Kirillowskiego Inokentij Monastyrski, który spotkał się z Mazepą, aby omówić utworzenie w Baturynie protopopii i archimandrii⁷⁷. W stałym kontakcie z hetmanem był zdecydowany przeciwnik Moskwy – arcybiskup czernihowski Łazarz Baranowicz⁷⁸. Szczególnie ciepłe stosunki łączyły hetmana ze Stefanem Jaworskim – duchownym, wykładowcą Akademii Kijowskiej, późniejszym metropolitą riazańskim i muromskim oraz kuratorem tronu patriarchszego⁷⁹. Stefan Jaworski był autorem panegiryków pisanych na cześć Mazepy. Po nieudanej wyprawie rosyjskiej przeciwko Krymowi w 1689 r., w której udział wzięli także Kozacy ukraińscy, światło dzienne ujrzało jego słynne dzieło napisane w języku polskim *Echo głosu wołającego na puszczy od serdecznej reflexy pochodząca Janowi Mazepie*, sławiące talent wojskowy hetmana w walce z niewiernymi⁸⁰. Kolejną okazją do przedstawienia Mazepy jako „ruskiego Achillesa” był jego powrót do Baturynu z ekspedycji rosyjskiej zorganizowanej w 1695 r. przeciwko tureckiej twierdzy Azow⁸¹. Wówczas spod pióra kijowskiego profesora wyszedł powitalny list wychwalający triumfy odniesione nad

⁷⁵ С. Павленко, *Іван Мазепа як будівничий...*, s. 59.

⁷⁶ Idem, *Загибель Батурина...*, s. 29.

⁷⁷ І. Марголіна, *Загадковий старець*, „Людина і світ” 1995, no. 7, s. 39.

⁷⁸ С. Павленко, *Оточення гетьмана...*, s. 252-255.

⁷⁹ K. Chojnicka, *Cerkiew i car. Prawosławie rosyjskie w reformach Piotra Wielkiego*, Kraków 2011, s. 87 i nast., *Politike. Biblioteka myśli politycznej / Ośrodek Myśli Politycznej*, 78.

⁸⁰ R. Radyszewskij, *Poezja polskojęzyczna na Ukrainie w XVII wieku*, Kraków 1996, s. 79-88, *Nauka dla Wszystkich*, nr 478; R. Łużny, *Stefan Jaworski – poeta nieznany*, „Slavia Orientalis” R. 16, 1967, nr 4, s. 369-372.

⁸¹ W 1695 r. car Piotr I zorganizował pierwszą zbrojną wyprawę w celu opanowania położonego u ujścia Donu Azowa i uzyskania tą drogą – poprzez Morze Azowskie – wyjścia na Morze Czarne. Jednakże dopiero druga ekspedycja, podjęta w kolejnym roku, przyniosła sukces w postaci opanowania tej twierdzy, zob. P. Krokosz, *Morze Czarne w strategicznych planach Piotra I*, [w:] „*Regiones euxinum spectantes*”. *Stosunki kulturowe, etniczne i religijne na przestrzeni dziejów*, red. Ł. Gędłek, T. Krzyżowski, M. Michalski, Kraków 2012, s. 301-305.

nieprzyjaciółmi. W 1698 r. Jaworski wygłosił wspaniałą mowę w baturyńskiej cerkwi pw. Świętej Trójcy podczas ślubu ulubionego krewnego hetmana – niżyńskiego pułkownika Iwana Obidowskiego z córką Wasyla Koczubeja Hanną⁸². Także wtedy, po wygłoszeniu wspaniałego kazania, wręczył Mazepie kolejny panegiryk zatytułowany *Winograd Christow*⁸³.

Istotną rolę w życiu religijnym Hetmańszczyzny odgrywał również często odwiedzany przez Mazepę pobliski klasztor Krupicki, będący jednocześnie ważnym ośrodkiem kulturalnym, gdzie na polecenie hetmana dokonywano opracowań i tłumaczeń różnorodnych tekstów cerkiewnych⁸⁴. Z klasztorem związani byli wybitni przedstawiciele ukraińskiego duchowieństwa tamtych czasów, m.in. Feodosij Huhrewycz, Gedeon Odorski, Feodosij (Teodozy) Uglicki. W latach 1682-1683 i w roku 1686 zarządzał nim wybitny teolog, dramaturg, pisarz, poeta i hagiograf Dymitr Tuptało (św. Dymitr Rostowski), autor słynnych dzieł: *Żywoty świętych* i *Latopis wydarzeń od stworzenia świata do narodzenia Jezusa Chrystusa*. Tuptało od samego początku swojej działalności był zdecydowanym obrońcą zagrożonych praw i wolności ukraińskich i jednocześnie przeciwnikiem reformatorskich poczynań cara Piotra I wobec struktur Cerkwi prawosławnej. Zdobycie i zniszczenie Baturynu przez Rosjan w 1708 r. niezwykle go przygnębiło. Fakt ten przyspieszył zapewne jego zgon w kolejnym roku⁸⁵. W kwietniu 1704 r. archimandrytą klasztoru został wspomniany wyżej, pochodzący z Białorusi Gedeon Odorski, były rektor Akademii Kijowskiej. Po zniszczeniu Baturynu oraz klasztoru przez dragonów księcia Aleksandra Mienszykowa w 1708 r. Odorski ukrywał się przed władzami rosyjskimi aż do 1712 r., kiedy został schwytany i zesłany do gubernii archangielskiej⁸⁶.

Baturyn czasów Mazepy był prawdziwym centrum kultury, co potwierdza relacja wspomnianego francuskiego posła de Baluze'a. Cudzoziemiec był pod ogromnym wrażeniem, gdyż widział, jak hetman z przebywającymi tam lekarzami pochodzącymi z Niemiec rozmawiał po niemiecku, z Włochami po włosku, a z nim po

⁸² *Доба гетьмана...*, no. 485, s. 538-539; С. Чечин, *op. cit.*, s. 80-85; В. Різниченко, *Пилип Орлик (гетьман-емігрант). Його життя й діяльність*, Київ 1918, s. 9.

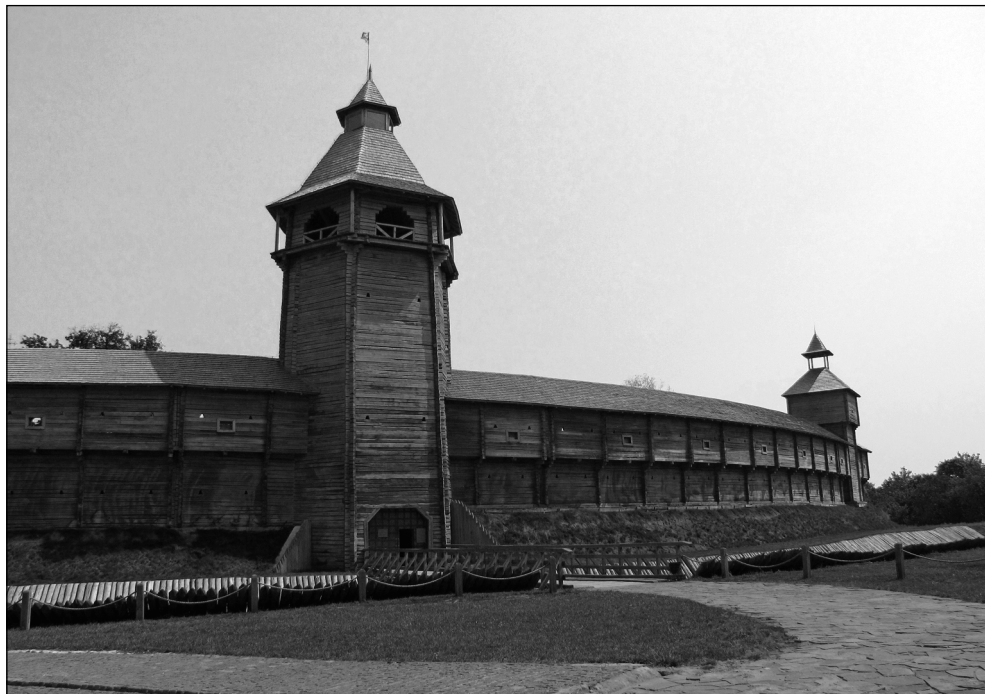
⁸³ *Доба гетьмана...*, no. 484, s. 537. Po przejściu Iwana Mazepy na stronę Karola XII w 1708 r. Stefan Jaworski otwarcie potępił „zdradę” byłego hetmana w niezwykle ostrych utworach literackich, zob. R. Łużny, *op. cit.*, s. 369-376.

⁸⁴ С. Павленко, *Іван Мазепа як будівничий...*, s. 61.

⁸⁵ Л. Г. Рева, *Дмитро Туптало у світлі українського літературного бароко*, [w:] *Сівєрищина в історії України. Збірник наукових праць*, вип. 3, Київ–Глухів 2010, s. 148-151; С. Павленко, *Оточення гетьмана...*, s. 266; О. Ільченко, *Історія благодійності в Україні. Досвід церковного діяча і проповідника Данила Туптала (Дмитрія Ростовського)*, [w:] *Гуманізація навчально-виховного процесу. Збірник наукових праць*, вип. 53, ч. 1, Словянськ 2010, s. 132-138. W 1752 r. okazało się, że szczątki Dymitra Tuptały nie ulegają rozkładowi. Pięć lat później, w kwietniu 1757 r., został on kanonizowany, zob. С. Павленко, *Загибель Батурина...*, s. 30; N. Jakowenko, *op. cit.*, s. 457.

⁸⁶ *Синодик Крупицького-Батуринського монастиря як історичне джерело*. (Підготовка до друку та вступні зауваги І. Ситого), СЛ 1997, no. 5, s. 49; П. Ефименко, *Ссылные малороссияне в Архангельской губернии 1708-1802 г.*, КС 1882, т. 1, no. 9, s. 398.

polsku i łacinie. Jak relacjonuje de Baluze: „On pokazał mi swoją kolekcję broni, jedną z najpiękniejszych, jakie widziałem w życiu, a także wspaniałą bibliotekę, gdzie na każdym kroku było widać książki pisane po łacinie”. Poseł zauważył także, iż hetman regularnie otrzymywał i czytał francuskie i holenderskie gazety⁸⁷.

Il. 2. Rekonstrukcja cytadeli w Baturynie. Fot. Håkan Henriksson

Spokojne funkcjonowanie hetmańskiej stolicy zostało przerwane jesienią 1708 r., kiedy Iwan Mazepa w toczącej się wojnie rosyjsko-szwedzkiej zerwał z Piotrem I i otwarcie opowiedział się po stronie króla Karola XII. Szwedzki władca, po niepowodzeniach doznanych w trakcie toczącej się kampanii wojennej, zrezygnował wówczas z bezpośredniego uderzenia na Moskwę i postanowił odejść na terytorium Ukrainy. Tam zamierzał dać wytchnienie swoim żołnierzom i wspólnie z hetmanem, który obiecał wesprzeć go armią złożoną z kilkudziesięciu tysięcy Kozaków, ponownie ruszyć w kierunku rosyjskiej stolicy. Oparcie dla szwedzkich oddziałów miały stanowić poszczególne twierdze Hetmańszczyzny, zaopatrzone zawczasu w żywność i sprzęt wojskowy. Sam król miał zatrzymać się najprawdopodobniej w Baturynie⁸⁸.

⁸⁷ С. Павленко, *Іван Мазепа як будівничий...*, s. 63; Т. Мацьків, *Гетьман Іван Мазепа...*, s. 105.

⁸⁸ Н. Сухоліт, *Українсько-російські відносини періоду північної війни 1700-1721 рр. у прямих Феофана Прокоповича*, УІЖ 2011, no.14, s. 260; P. Krokosz, *Iwan Mazepa i Piotr I...*, s. 9-21.

Zanim to jednak nastąpiło, 24 października Mazepa opuścił swoją siedzibę i wyjechał na spotkanie z Karolem XII, pozostawiając na miejscu kilkutysięczny garnizon pod dowództwem Dmytra Czeczela i Fryderyka von Königsecka⁸⁹. Tymczasem do Baturynu ruszyły wysłane przez cara wojska rosyjskie pod dowództwem Aleksandra Mienszykowa. Jednakże załoga zamknięta za silnymi umocnieniami twierdzy nie zamierzała otwierać bram przed Rosjanami, tłumacząc się oczekiwaniem na decyzję hetmana. Mienszykow, wiedząc już o „zdradzie” Mazepy, po bezowocnych prośbach i żądaniach poddania Baturynu, postanowił wziąć go szturmem. Dmytro Czeczela i Fryderyk von Königseck nie zamierzali kapitulować i stawili przeciwnikowi zacięty opór. Najprawdopodobniej dopiero zdrada jednego z baturyńskich Kozaków – nakażnego pułkownika pułku pryłuckiego Iwana Nosa – umożliwiła carskim żołnierzom podstępne opanowanie fortecy. Dnia 2 listopada Baturyn został zdobyty i spalony. Kozaków i większość mieszkańców miasta wiernych Mazepie decyzją Mienszykowa wymordowano⁹⁰. O zajęciu i spaleniu Baturynu przez Rosjan wspominał również generalny kwatermistrz armii szwedzkiej Axel Gyllenkrok⁹¹. Służący w wojsku rosyjskim cudzoziemiec John Perry w swojej relacji zapisał, że Mienszykow „(...) powiesił gubernatora i na murach miejskich nabił na pal niektórych z obrońców, a generała Königsecka, brata znamienitego polskiego posła tegoż nazwiska, wydał na straszne męki, a później powiesił”⁹². O spaleniu i wymordowaniu aż 6000 obrońców Baturynu wspominał również angielski poseł w Rosji Karol Whitworth. W jednym z doniesień do Londynu z 1710 r. pisał: „(...) miasto Baturyn było zdobyte i spalone, a ponad sześć tysięcy ludzi bez względu na wiek i płeć oddane mieczowi”⁹³. Dragoni Mienszykowa zniszczyli także zamiejską rezydencję hetmańską i klasztor Krupicki⁹⁴.

Według jednego z przekazów:

(...) wielu ludzi utonęło w Sejmie, uciekając przez słaby jeszcze lód; wielu też zginęło, ukrywając się we dworach, w lochach, w piwnicach, w jamach, gdzie się [od dymu – P. K.] udusili, a w dworach spalili się, (...) wychodzących z ukrycia rozjuszone wojsko, a szczególnie szeregowi żołnierze, napiwszy się [wódki – P. K.], kłuli i rąbali⁹⁵.

⁸⁹ Б. Крупницький, 3 донесень Кайзерлінга 1708-1709 pp., [w:] Мазепа. Збірник, т. 2, s. 28; idem, *Hetman Mazepa und seine Zeit (1687-1709)*, Leipzig 1942, s. 201.

⁹⁰ Доба гетьмана..., no. 570, s. 716-717; Донесения и другая бумага чрезвычайного посланника английского при русском дворе, Чарльза Витворта, и секретаря его Вейсброта с 1708 г. по 1711 г., „Сборник Императорского русского общества” (dalej: СИРИО) (СПб.) 1886, т. 50, no. 38, s. 111-113; P. Krokosz, *Iwan Mazepa i Piotr I...*, s. 19-20.

⁹¹ Військові кампанії..., no. 224, s. 669.

⁹² Ibidem, no. 237, s. 748. Według przekazów główny esaul artylerii miał zostać stracony w Konotopie, zob. С. Томашівський, *Из записок Каролиніців про 1708/9 р.*, ЗНТШ (Львів) 1909, т. 92, кн. 6, s. 76.

⁹³ Військові кампанії..., no. 239, s. 768.

⁹⁴ С. Павленко, *Іван Мазепа як будівничий...*, s. 97-98.

⁹⁵ О. Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, ЗНТШ (Нью Йорк–Париж–Торонто) 1960, т. 170, s. 323. Nos w nagrodę za pomoc w opanowaniu Baturynu został mianowany przez cara

Niemiecki i francuski historyk i dyplomata Jean-Benoît Scherer w swojej książce – pierwszym XVIII-wiecznym zachodnioeuropejskim dziele w całości poświęconym Ukrainie – tak opisywał tamte wydarzenia:

Mienszykow wdarł się do Baturynu i okrutnie rozprawił się ze wszystkimi, kogo tylko zdołał złapać. Wielu powieszono, a między innymi pruskiego szlachcica Königsecka, dowódcę hetmańskiej artylerii. Innych przybito do desek, wrzucono żywych [do rzeki – P. K.], i oni zginęli w Dnieprze⁹⁶.

Przywołany wcześniej Karol Whitworth zauważył, że Szwedzi, dowiedziawszy się o akcji Rosjan, przeszli Desnę, aby ratować Baturyn, lecz było już za późno, gdyż „(...) miasto było obrócone w popiół”⁹⁷. Mienszykow, uchodząc z baturyńskich zgłiszcz przed zmierzającymi tam oddziałami Karola XII, zabrał ze sobą jeńców, artylerię i pozostawione przez Mazepę klejnoty hetmańskie – chorągwie i buławy oraz kancelarię⁹⁸.

Tamte dramatyczne wydarzenia znalazły ślad także w pracy rosyjskiego historyka Dmitrija Bantysz-Kamińskiego, który w odniesieniu do załogi Baturynu zauważył, iż „zdraycy mężnie bronili ziemnych umocnień”. Dnia 3 listopada Mienszykow wszedł na baturyński wał ze szpadą w ręce „i oddał ostrzu miecza wszystkich tamtejszych mieszkańców, nie wyłączając młodych ludzi”. Wówczas to „przepiękny, ozdobiony według polskiego obyczaju, pałac Mazepy, trzydzieści młynów, magazyny zbożowe, przygotowane dla nieprzyjaciela, zostały obrócone w popiół; całe zostawione przez niego [tj. hetmana – P.K.] dobro w Baturynie i czterdzieści armat, oprócz moździerzy dostało się zwycięzcom”⁹⁹.

O tym, iż Mienszykow kazał wymordować obrońców Baturynu świadczą również informacje zawarte w pracy rosyjskiego wicekanclerza czasów Piotra I, Piotra Szafirowa:

pułkownikiem pułku pryłuckiego, zob. А. Лазаревский, *Описание Старой Малороссии*, т. 3: *Прилуцкий полк*, КС 1900, т. 70, но. 7-8, Приложение, s. 33.

⁹⁶ Ж.-Б. Шерер, *Літопис Малоросії або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії*, пер. з фр. В. В. Коптілов, Київ 1994, s. 122.

⁹⁷ *Донесения и другия бумага...*, но. 38, s. 111-113.

⁹⁸ Н. И. Костомаров, *Мазепа. Историческая монографія*, Москва 1883, s. 339-341; И. И. Голиков, *Деяния Петра Первого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам*, т. 11, Москва 1839, s. 127; В. Шутей, *Народная война на Украине против шведских захватчиков в 1708-1709 годах*, „Вопросы истории” (dalej: ВИ) 1949, но. 7, s. 20; С. Павленко, *Іван Мазепа*, Київ 2003, s. 339-361. Rosjanom nie udało się wziąć ani buławy Bohdana Chmielnickiego, ani chorągwi odziedziczonej przez Mazepę po swoim poprzedniku, zob. J. Sawczuk, *Poświęcone 300. rocznicy pamięci hetmana Iwana Mazepy*, [w:] *Chorągiew hetmańska Iwana Mazepy*, Kraków 2008, s. 38, *Prace Konserwatorskie w Muzeum Narodowym w Krakowie*.

⁹⁹ Д. Бантыш-Каменский, *История Малой России*, ч. 3: *От избрания Мазепы до уничтожения Гетманства*, Москва 1830, s. 105-106. Jean-Benoît Scherer wspomina, iż łupem Rosjan padło sto armat, zob. Ж.-Б. Шерер, *op. cit.*, s. 123.

(...) rosyjskie wojska pod komendą generała księcia Mienszykowa wspólnie z kijowskim gubernatorem księciem Golycynem główne miasto ukraińskie Baturyn, gdzie wcześniej hetmani i ten zdrajca Mazepa mieli swoją rezydencję, szturmem wzięli i Mazepińskich adherentów porąbali i za karę tej zdrady całe to miasto spalili, zrabowali wielkie kosztowności i zapasy przygotowane przez Mazepę dla króla szwedzkiego¹⁰⁰.

Efekt rzezi i zniszczeń dokonanych przez Rosjan miał być tak wielki, iż „do samego miasta nie można było zbliżyć się z powodu smrodu od trupów”¹⁰¹.

Tragedia obrońców Baturynu wstrząsnęła całą Ukrainą. Iwan Mazepa i Karol XII nie podążyli stolicy z odsieczą, co zapewne wpłynęło na postawę mieszkańców pozostałych miast, miasteczek i wsi, którzy chcąc uchronić się przed rosyjskimi akcjami pacyfikacyjnymi, nie zdecydowali się jednoznacznie wystąpić przeciwko carowi¹⁰². Hetman początkowo nie mógł uwierzyć w los, jaki spotkał tak drogie mu miasto¹⁰³. Zniszczenie Baturynu było poważnym ciosem zarówno dla samego Mazepy, jak i dla jego szwedzkiego protektora. Przepadła tamtejsza artyleria oraz ogromne zapasy żywności. Sam Mazepa na wieść o tym wydarzeniu miał stwierdzić: „Teraz przy naszym nieszczęsnym położeniu wszystkie sprawy pójdą inaczej i Ukraina, przestraszona Baturynem, będzie bała się razem z nami trzymać”¹⁰⁴. Sekretarz kancelarii króla szwedzkiego Joasias Cederhielm wspomina, iż zniszczenie Baturynu, a także to, że car zamierzał wybrać nowego hetmana, bardzo przygnębiły Mazepę. Utrata stolicy, mającej stanowić bazę polityczną dla wspólnych działań z Karolem XII, w połączeniu z nieustannie kolportowanymi przez Piotra I uniwersałami podkreślającymi „zdradę” hetmańską doprowadziły do pogłębienia izolacji Mazepy wśród mieszkańców Ukrainy. Wkrótce Piotr I urządził całkowicie kontrolowane przez siebie wybory nowego hetmana, którym został pułkownik starodubski

¹⁰⁰ Військові кампанії..., no. 54, s. 319.

¹⁰¹ Д. Дорошенко, *Мазепа в історичній літературі в житті*, [w:] *Мазепа. Збірник*, т. 1, s. 32. Rosjanie mieli zamordować tam 6000 obrońców, zob. *Encyclopedia of Ukraine*, Vol. 3, Toronto–Buffalo–London 1993, s. 355.

¹⁰² А. Г. Брикнер, *История Петра Великого*, Москва 1991, s. 454; О. Грушевський, *Глухів і Лебедин (1708-1709)*, ЗНТШ (Львів) 1909, т. 92, кн. 6, s. 26; Б. Крупницький, *Шведи і населення на Україні в 1708-1709 рр.* (На підставі шведських джерел), [w:] *Мазепа. Збірник*, т. 2, s. 15; idem, *З донесень Кайзерлінга...*, s. 28; Т. В. Чухліб, *Мазепинська Україна між Російською та Шведською коронами: дилема вибору протекції*, УДЖ 2009, no. 2, s. 31. Car przewidział surowe kary dla wszystkich, którzy będą dostarczać nieprzyjacielowi żywność, zob. О. Грушевський, *op. cit.*, s. 34-37. Warto w tym miejscu zauważyć, że Rosjanie spotykali się z wrogością mieszkańców Ukrainy, gdyż, jak zeznali służący Mazepy więźni do niewoli w czerwcu 1709 r., samo zdobycie Baturynu wcale nie zastraszyło załóg pozostałych twierdz kozackich na Ukrainie, zob. П. и Б., т. 9, ред., подгот. Е. П. Подъяпольская [et al.], вып. 2, Москва 1952, s. 931. Rzeź obrońców baturyńskich sprawiła, że przeciwko Rosjanom zdecydowali się wystąpić także Kozacy zaporożscy, zob. Б. Сушинський, *Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV-XIX століть*, Одеса 1998, s. 508.

¹⁰³ С. Томашівський, *op. cit.*, s. 75-76.

¹⁰⁴ Ф. М. Уманець, *Гетман Мазепа. Историческая монография*, СПб. 1897, s. 388-389.

Iwan Skoropadski¹⁰⁵. Ludność, w tym także starszyzna kozacka, była zdeorientowana, ponieważ przez osiem lat wspólnie z Rosjanami walczyła ze Szwedami, a teraz nagle na wezwanie Mazepy miała opowiedzieć się po ich stronie¹⁰⁶. Dodatkowo na hetmana nałożono anatemę, a wśród przedstawicieli wyższego duchowieństwa ogłaszającego ją w Moskwie znalazł się Stefan Jaworski¹⁰⁷.

Il. 3. Ruiny domu Mazepy w Baturynie. Źródło: *Живописная Россия. Малороссия, Подолия и Волинь*, т. 5, ч. 1, Санкт-Петербург 1897, s. 158.

W lipcu 1709 r., już po rozgromieniu Szwedów i wspierających ich Kozaków hetmana Mazepy pod Połtawą, Piotr I w odniesieniu do byłej hetmańskiej stolicy wy-

¹⁰⁵ Б. Крупницький, *Мазепа і шведи...*, s. 11. Mazepa nigdy nie cieszył się sympatią wśród mieszkańców ziem ukraińskich z racji swojej polityki, która w wielu aspektach była zgodna z wytycznymi Moskwy, obejmując m.in. rozdawnictwo wielkich majątków ziemskich współpracownikom rosyjskiego władcy. Hetman nigdy też nie przedstawił publicznie swoich zamierzeń odnośnie do rozwiązania kwestii niepodległości Ukrainy. Ponadto jego sojusz z luteranami (Szwedami) i katolikami (Polakami popierającymi Leszczyńskiego) spotkał się z otwartą wrogością prawosławnej ludności Ukrainy, zob. О. Субтельний, *Мазепинци. Український сепаратизм на початку XVIII ст.*, Київ 1994, s. 42; Р. Іванченко, *Коментар науковця [w:] Мазепа – людина й історичний діяч*, Київ 1991, s. 45-46. О новом hetmanie – Іваніе Skoropadskim, zob. О. І. Гуржій, *Гетьман Іван Скоропадський*, УІЖ 1998, no. 6, s. 77-90; 1999, no. 1, s. 98-104.

¹⁰⁶ О. Оглоблин, *op. cit.*, s. 312-313; Б. Сушинський, *op. cit.*, s. 563; К. Осипов, *Разгром шведских интервентов войсками Петра I*, Москва 1951, s. 52.

¹⁰⁷ А. Лотоцький, *Справа правосильности анатемування гетьмана Івана Мазепи*, [w:] *Мазепа. Збірник*, т. 2, s. 57-68; P. Krokosz, *Iwan Mazepa i Piotr I...*, s. 25-27.

dał następujące postanowienie: „Część niemałą artylerii znajdującą się w Baturynie, oddano na prośbę pana hetmana [Skoropadskiego – P. K.]. A pozostałe armaty mają na pamiątkę zdrady baturyńskiej, jako [broń – P. K.] przeciw jego carskiej mości wojskom przez zdrajców użyta, odwiezione być do moskiewskiego cekhauzu”¹⁰⁸. Natomiast nową stolicą Hetmańszczyzny, jeszcze w 1708 r., został położony w pobliżu granicy rosyjskiej Głuchów. Tam Piotr I wydawał manifesty dyskredytujące Mazepę. W Głuchowie przeprowadzono również wybory nowego hetmana oraz urządzono przedstawienie, podczas którego publicznie powieszono kukłę Mazepy, zdzierając z niej wcześniej symbolicznie wstęgę pierwszego rosyjskiego odznaczenia wojskowego – Orderu Świętego Andrzeja Pierwszego Apostoła, jakim car odznaczył byłego hetmana. W nowej stolicy – podobnie jak to miało miejsce w Moskwie – doszło też do uroczystego rzucenia anatemy na Mazepę przez przedstawicieli wyższego duchowieństwa ukraińskiego¹⁰⁹. Dodatkowym ciosem dla Mazepy było również „słowo pochwalne” na cześć Aleksandra Minszykowa wygłoszone pod koniec tego roku przez pochodzącego z Ukrainy duchownego Teofana Prokopowicza. Oprócz wzniosłych słów na temat męstwa wykazanego przez carskiego faworyta podczas wojny ze Szwecją, Prokopowicz zdjął z niego również odpowiedzialność za przeprowadzoną masakrę wyznawców tej samej wiary, którzy postanowili bronić Baturynu¹¹⁰. Wspomniany wyżej Jean-Benoît Scherer zauważył, iż car bezpośrednio po zdobyciu Baturynu zamierzał oddać zniszczone miasto właśnie Mienszykowowi, lecz ten, ponoć nie chcąc „rozpalać buntu między Kozakami” i nie zamierzając zostać nowym hetmanem zaporoskim, miał zrezygnować z tej oferty¹¹¹. Jednak wszystko wskazuje, że to właśnie Mienszykow zabiegał o przekazanie mu Baturynu, a Piotr I odmówił jego prośbie, nie zamierzając ryzykować konfliktu ze starszyzną kozacką. Dopiero po śmierci cara, decyzją jego następczyni Katarzyny I, dawna stolica Hetmańszczyzny na krótko trafiła w ręce jej wcześniejszego pogromcy¹¹².

„Zdrada”, jakiej dopuścił się Iwan Mazepa, wpłynęła również na dalszą politykę władz rosyjskich wobec ziem ukraińskich. Piotr I zgodził się na wybór nowego hetmana na Lewobrzeżu, lecz jednocześnie przystąpił do systematycznego ograniczania dawnych „praw i wolności” narodu ukraińskiego. Jeszcze w lipcu 1709 r. stolnik Andrzej

¹⁰⁸ П. и Б., т. 9, вып. 1, s. 322.

¹⁰⁹ О. Попельницька, *op. cit.*, s. 71; P. Krokosz, *Iwan Mazepa i Piotr I...*, s. 25-27.

¹¹⁰ Н. Сухоліт, *op. cit.*, s. 255-256.

¹¹¹ Ж.-Б. Шерер, *op. cit.*, s. 123. Po bitwie pod Połtawą carski faworyt został odpowiednio wynagrodzony. Wśród ukraińskich włości przekazanych Mienszykowowi przez Piotra I znalazł się należący niegdyś do Iwana Mazepy Poczep wraz z okręgiem. Z każdym rokiem włości Mienszykowa wokół tego miasta rozrastały się kosztem ziem należących do Kozaków, którym książę dodatkowo narzucał świadczenia pańszczyźniane. Za Kozakami do Piotra I wstawił się Iwan Skoropadaski, co wywołało ostry gniew Mienszykowa. Podrażniona дума wszechwładnego faworyta sprawiła, iż sędziwy hetman znalazł się w gronie jego osobistych wrogów, zob. Н. И. Павленко, *Александр Данилович Меньшиков*, Москва 1989, s. 106-108.

¹¹² С. М. Троицкий, *Хозяйство крупного сановника России в первой четверти XVIII в. (по архиву князя А.Д. Меньшикова)*, [w:] *Россия в период реформ Петра I*, ред. кол. Н. И. Павленко, Л. А. Никифоров, М. Я. Волков, Москва 1973, s. 220 i nast.

Izmajłow został wyznaczony carskim rezydentem przy Iwanie Skoropadskim, z zadaniem całkowitej kontroli poczynań hetmana. Rezydent miał m.in. przyjmować posłańców innych państw przybywających do Głuchowa i pilnować, aby na ważne urzędy w Hetmańszczyźnie nie wybierano Polaków lub Ukraińców. Car traktował „sprawy ukraińskie” w sposób instrumentalny, gdyż zbliżająca się wojna z Turcją wpłynęła na pewną zmianę jego polityki. W styczniu 1711 r. władca wydał Skoropadskiemu „żałowaną gramotę”, w której docenił jego „wierność i zasługi” podczas wojny ze Szwecją, potwierdził nominację hetmańską oraz obiecywał respektować wszystkie stare „prawa i wolności” narodu ukraińskiego¹¹³. Pomimo tych zapewnień każdy następny rok przynosił kolejne ograniczenia autonomii Hetmańszczyzny, zwanej w rosyjskich dokumentach już nie „Małą Rosją”, lecz „Krajem Małorosyjskim” lub „Prowincją Małorosyjską”¹¹⁴. W 1722 r. car zlikwidował urząd hetmański i powołał do życia instytucję zarządzającą wszystkimi sprawami Lewobrzeża, pod nazwą Kolegium Małorosyjskiego¹¹⁵.

Taki stan rzeczy nie trwał jednak zbyt długo, gdyż w 1727 r. w Głuchowie na powrót przeprowadzono wybory hetmana, którym został cieszący się poparciem władz rosyjskich pułkownik Daniło Apostoł. Mimo to „ukraińska” linia polityczna wyznaczona przez Piotra I nie uległa zmianie i podobnie jak wcześniej przy hetmanie powołano „ministra-rezydenta”¹¹⁶. Na początku 1728 r. Apostoł udał się do Moskwy na uroczystą koronację cara Piotra II i, korzystając z okazji, złożył na ręce kanclerza Gawryły Gołowkina „punkty” zawierające szereg prośb dotyczących wprowadzenia zmian w życiu Hetmańszczyzny, w tym wyprowadzenia stamtąd wojsk rosyjskich¹¹⁷. W sierpniu tego roku Kolegium Spraw Zagranicznych wydało dokument zwany powszechnie *Artykułami rozstrzygającymi*. Zawarte tam postanowienia, wbrew oczekiwaniom hetmana i starszyny kozackiej, nie przywracały dawnych „praw i wolności”, lecz wprowadzały jedynie „łżejszy wariant poddaństwa niż narzucony przez Piotra I za pośrednictwem Kolegium Małorosyjskiego”¹¹⁸. *Artykuły rozstrzygające* regulowały sprawy administracyjne, finansowe, sądownicze, wojskowe i handlowe oraz jasno określały prerogatywy przysługujące carowi i hetmanowi. Jedna kwestia pozostawała niezmienna – obecność wojsk rosyjskich na Lewobrzeżu¹¹⁹.

¹¹³ ПСЗРИ, т. 4, СПб. 1830, но. 2243. Zob. też: О. К. Струкевич, *Українська „нація до націоналізму”: пошуки критеріїв ідентичності в Україні-Гетьманичині XVIII ст.*, УІДЖ 1999, но. 6, s. 19. Rezydenci utrzymywali się z przydzielonych im włości znajdujących się na ziemiach ukraińskich, zob. *Бумаги кабинета министров императрицы Анны Иоанновны 1731-1740 гг.*, ч. 3: 1734 г., ред. А. Н. Филиппова, СИРИО 1900, т. 108, s. 355.

¹¹⁴ А. Яковлів, *Українсько-московські договори...*, s. 145.

¹¹⁵ О. К. Струкевич, *op. cit.*, s. 19.

¹¹⁶ О. І. Рігельман, *Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі*, вст. ст., упор. та примітки П. М. Саса, В. О. Щербака, Київ 1994, s. 623-624; О. П. Реєнт, І. А. Коляда, *op. cit.*, Харків 2008, s. 347; А. Яковлів, *Українсько-московські договори...*, s. 158.

¹¹⁷ О. І. Рігельман, *op. cit.*, s. 626-634; А. Яковлів, *Українсько-московські договори...*, s. 159.

¹¹⁸ N. Jakowenko, *op. cit.*, s. 503.

¹¹⁹ О. І. Рігельман, *op. cit.*, s. 626-634; *Протоколы, журналы и указы Верховного Тайного Совета 1726-1730*, ч. 3: *Январь-июнь 1727 г.*, ред. Н. Ф. Дубровин, СИРИО 1888, т. 63, s. 510.

Daniło Apostoł nie porzucił również nadziei na swój powrót do Baturynu. Sprzyjające ku temu okoliczności nastały w 1728 r., kiedy car Piotr II odsunął Mienszykowa od spraw państwowych i nakazał konfiskatę jego majątku. Wówczas hetman rozpoczął starania związane z odzyskaniem Baturynu, by przywrócić mu dawną pozycję i świetność. W czerwcu 1731 r. polecił jednemu ze swoich ludzi przebywających w Moskwie podjąć stosowne kroki związane z uzyskaniem zgody na przeniesienie stolicy z Głuchowa do Baturynu. Działania te nie przyniosły jednak spodziewanych rezultatów¹²⁰.

W styczniu 1734 r. zmarł hetman Apostoł, a następczyni Piotra II caryca Anna Iwanowa zdecydowała, że władza na Lewobrzeżu zostanie przekazana Zarządowi Urzędu Hetmańskiego – radzie składającej się z sześciu równych sobie członków – trzech Rosjan i trzech Ukraińców (złagodzonemu wariantowi Kolegium Małorosyjskiego). Najważniejszą rolę w Zarządzie odgrywał książę Aleksiej Szachowski, który z polecenia władczyni *de facto* kierował tą instytucją. Sama Anna Iwanowna w odezwie do starszyny kozackiej, wojska i ludności ukraińskiej obiecała rządzić ziemiami ukraińskimi według porozumień zawartych jeszcze przez cara Aleksego z Bohdanem Chmielnickim¹²¹. Pomimo iż głównym zadaniem Szachowskiego, jakie wyznaczyły mu władze rosyjskie, było prowadzenie polityki zmierzającej do całkowitej likwidacji autonomii Hetmańszczyzny¹²², podjął on próbę – skazaną od początku na porażkę – przywrócenia Baturynowi stołeczności¹²³. Jednakże na zasadnicze zmiany w tej sprawie przyszło poczekać do połowy XVIII stulecia.

W czasach „złotej jesieni ukraińskiej autonomii”

Widoczne zmiany polityki rosyjskiej wobec Ukrainy nastąpiły wraz z objęciem tronu przez carycę Elżbietę Piotrowną, kiedy doszło do przywrócenia urzędu hetmańskiego. Znaczny, jeśli nie całkowity, wpływ na tę decyzję miała „romantyczna przygoda i uczucia” władczyni do prostego Kozaka ukraińskiego Aleksieja Razumowskiego (Razuma), z którym zawarła potajemny związek małżeński. W 1744 r. podczas wizyty carowej na Lewobrzeżu starszyna kozacka, duchowieństwo i szeregowi Kozacy poprosili uroczyście o przywrócenie dawnych „praw i wolności”.

¹²⁰ А. Лазаревский, *Исторический очерк Батурина*, „Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца” (Киев) 1892, кн. 6, s. 116.

¹²¹ ПСЗРИ, т. 9, СПб. 1830, no. 6539; no. 6540.

¹²² А. Яковлів, *Українсько-московські договори...*, s. 166 i nast.; О. І. Рігельман, *op. cit.*, s. 645 i nast.; *Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 год*, СПб. 1862, s. 8.

¹²³ С. Токарев, *Нововиявлені документи про діяльність „Експедиції Батуринського та Глухівського будівництва” на початку 50-х рр. XVIII ст.*, „Сіверянський архів. Науковий щорічник” (Чернігів) 2008, вип. 2, s. 21-22.

Zrodziły się wówczas nadzieje na realizację szeregu zamierzeń, wśród których na pierwszym miejscu były: przywrócenie władzy hetmańskiej, odsunięcie Rosjan od urzędów i kierowania krajem oraz zniesienie rozporządzeń godzących w ukraińskie swobody ekonomiczne¹²⁴. Jednak dopiero po trzech latach caryca podjęła decyzję, aby „w Małej Rosji hetmana według uprzednich praw i obyczajów uczynić (...) w ten sposób jak były obrany wcześniej hetman Skoropadski”¹²⁵. Na spełnienie obietnicy przyszło poczekać do lutego 1750 r., gdy w Głuchowie hetmanem obrano, co prawda „zaocznie”, Cyryla Razumowskiego – brata Aleksieja. Elżbieta Piotrowna odwołała rosyjskich urzędników wchodzących w skład

Il. 4. Louis Tocque, Cyryl Razumowski, 1758.

Zarządu Urzędu Hetmańskiego, Generalnego Sądu oraz Komisji Ekonomii i Rachunków. Decyzje poprzednich władców zostały przekreślone, a Hetmańszczyzna, przechodząc pod zarząd Kolegium Spraw Zagranicznych, odzyskała status autonomiczny zagwarantowany jej przez Piotra I w latach 1708-1709. Hetmanowi podporządkowano także Kozaków zaporoskich¹²⁶. Jak zauważył Zenon Kohut, od połowy XVIII w., za sprawą uczuciowego związku Aleksieja Razumowskiego z carycą, Ukraińcy zaczęli odgrywać istotną rolę w politycznym systemie imperium, zajmując miejsce w różnych ugrupowaniach dworskich¹²⁷.

¹²⁴ *Прошение сотников черниговского полка о козацких обидях, поданное имп. Елизавете в 1744 г.*, КС 1894, т. 45, no. 4, Приложения, s. 3. O związku carowej z Aleksiejem Razumowskim zob. K. A. Писаренко, *Императрица Елизавета Петровна (мифы и реальность)*, ВИ 2012, no. 6, s. 161.

¹²⁵ ПСЗРИ, т. 12, СПб. 1830, no. 9400. Wizyta władczyni wpłynęła m.in. na poprawę stanu dróg i mostów na Lewobrzeżu, zob. Д. Бантыш-Каменский, *История Малой России...*, s. 122-123.

¹²⁶ ПСЗРИ, т. 16, СПб. 1830, no. 9758; no. 9808; Ю. Н. Болотина, *Последний гетман Малороссии и воиска запоржского – граф Кирилл Григорьевич Разумовский*, „Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету” (Запоріжжя) 2009, вип. XXVI, s. 27.

¹²⁷ З. Когут, *Білорусь, Росія та Україна в XVI-XVIII століттях: завдання для дослідників політичної історії*, [w:] idem, *Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*, Київ 2004, s. 22; idem, *Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство*, [w:] idem, *Коріння ідентичности...*, s. 57; А. Яковлів, *Кінець автономії...*, s. 267. Pomimo przywrócenia urzędu hetmana sytuacja na Ukrainie pozostawała

Cyryl Razumowski, zanim otrzymał buławę hetmańską, na polecenie samej carycy udał się za granicę, by tam zdobywać wykształcenie. Jeszcze przed powrotem w 1745 r. do Rosji, rozpoczęła się jego błyskawiczna kariera państwowa. W 1744 r. przyszedł hetman otrzymał tytuł hrabiego Imperium Rosyjskiego, zaś rok później, z tytułem szambelana, otrzymał order Świętej Anny. W 1746 r. objął funkcję prezydenta rosyjskiej Akademii Nauk, uzyskując jednocześnie kolejne odznaczenie – order Świętego Aleksandra Newskiego. Dwa lata później awansował na pułkownika pułku Izmańskiego Lejb-Gwardii oraz otrzymał najwyższe odznaczenie nadawane w Rzeczypospolitej – Order Orła Białego¹²⁸.

Dnia 22 lutego 1750 r. mieszkańcy Głuchowa byli świadkami podniosłej ceremonii – wyboru kolejnego hetmana zaporoskiego. Na sygnał porannego wystrzału armatniego na centralnym majdanie zaczęła gromadzić się ciżba ludzka miesząca się z Kozakami wszystkich 10 pułków Hetmańszczyzny. Na miejsce stawili się również przedstawiciele wyższego prawosławnego duchowieństwa, na czele z metropolitą Timofijem Szczerbackim. Ceremonia nie mogła odbyć się bez udziału przedstawicieli władz rosyjskich, którzy przywieźli ze sobą „żałowaną gramotę” dla nowego hetmana. Wybory przebiegły zgodnie z przyjętym wcześniej scenariuszem – na kilkukrotnie zadane pytanie przez carskiego wysłannika: kto ma zostać wybrany hetmanem? – tłum Kozaków odpowiadał jednoznacznie: „Hrabia Cyryl Grigorowicz Razumowski!”. Po tym fakcie, przy kanonadzie ze 101 armat i rusznic kozackich, przeniesiono carską gramotę i regalia hetmańskie do cerkwi pw. św. Mikołaja, gdzie odbyła się uroczysta liturgia. Następnie starszyzna kozacka udała się na bankiet do rezydencji carskiego przedstawiciela, a pozostali świętowali do późnej nocy na ulicach Głuchowa¹²⁹.

Dnia 2 lipca tego roku caryca kazała zrobić nowe klejnoty dla hetmana „(...) z ozdobami z kamieni, które by były o wartości 1500 rubli i w jaki sposób mają być wykonane uczynić projekt, a w tym czasie, aby hetmana mógł objąć swoje

napięta i groziła niekontrolowanym wybuchem. Wzrost potęgi Rosji na arenie europejskiej mocno zaniepokoił dwór francuski, który „skrytymi” działaniami dyplomatycznymi związanymi ze „sprawami ukraińskimi” pragnął osłabić pozycję Petersburga na starym kontynencie. Na początku lat 50. XVIII w. król Ludwik XV w rozgrywce politycznej z carową Elżbietą Piotrowną postanowił wykorzystać aktywnego przedstawiciela „mazepińskiej” emigracji – generała Grigorija Orlika, syna Filipa Orlika, który nie porzucił nadziei na wolny powrót do ojczyzny. Ów zwolennik Mazepy zapewniał francuskich dyplomatów, iż prawdziwym autorytetem i ostoją w walce o dawne „prawa i wolności” dla narodu ukraińskiego jest osoba hetmana, chociaż godność tę piastował aktualnie człowiek wyznaczony przez Petersburg. W 1754 r. sytuacja na Ukrainie była równie napięta jak w chwili „zdrady” Iwana Mazepy. Spowodowane było to faktem, że na dawnych ziemiach należących do Zaporozców osiedlało się tysiące Serbów i Mołdawian przesiedlonych tam przez władze rosyjskie, zob. I. Борщак, *Слідами гетьмана Розумовського у Франції*, Мюнхен 1957, s. 11-17.

¹²⁸ Д. Бантыш-Каменский, *Словарь достопамятных людей русской земли*, ч. 4, Москва 1836, s. 266-273; Ю. Н. Болотина, *op. cit.*, s. 27. Cyryl Razumowski piastował stanowisko prezydenta Akademii Nauk, lecz zupełnie nie wtrącał się do spraw merytorycznych placówki, zob. L. Bazyłow, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986, s. 18.

¹²⁹ О. П. Реент, I. А. Коляда, *op. cit.*, s. 355-356. Zob. też: Ю. Н. Болотина, *op. cit.*, s. 27.

stanowisko oddać mu stare klejnoty, zaznaczając przy tym, iż nowe zostaną wykonane”. Oprócz tego hetman we wszelkich uroczystościach państwowych miał zajmować miejsce równe feldmarszałkom rosyjskim. W odniesieniu do stolicy hetmańskiej nakazano, by na nowo był nią Baturyn, co wyraziły słowa władczyni, aby „(...) tamtejsze miasto odnowione zostało, a przy jego założeniu wykonać poświęcenie według cerkiewnego zwyczaju”¹³⁰.

Wraz z wyborem Razumowskiego wśród wielu przedstawicieli starszyny kozackiej, szeregowych Kozaków oraz pozostałych mieszkańców Hetmańszczyzny ożyły nadzieje na zmiany dotychczasowej polityki Petersburga. Zdaniem wielu przywrócenie hetmaństwa w 1747 r. dawało Ukrainie ustalone zasady autonomii w ramach imperium rosyjskiego i pociągało za sobą konieczność odrodzenia dawnej hetmańskiej stolicy. Jej znaczenie dostrzegał sam Cyryl Razumowski, który poprosił carową o znajdujące się na Ukrainie ziemie, w tym także te będące niegdyś w „wiecznym władaniu” Aleksandra Mienszykowa. Władczyni, zapewne przez wzgląd na bliskiego jej Aleksieja, przychyliła się do tych próśb i zgodziła się, by Baturyn stał się nową stolicą Hetmańszczyzny oraz zezwoliła na wzniesienie tam rezydencji hetmańskiej¹³¹. Jednakże ze względu na znaczne zniszczenia miasta dotychczasowa sadyba Razumowskiego musiała pozostać na pewien czas nadal w Głuchowie. W lipcu 1751 r. hetman wraz z wielkim pocztem (m.in. trupą aktorską) przybył do odbudowującego się po niedawnym pożarze Głuchowa i zamieszkał w tamtejszym drewnianym pałacu¹³². Podkreślić wszakże należy, iż Razumowski od początku uprzedzony był do tego miasta. Pierwsze żale na trudy podróży wyraził w liście do swojego przyjaciela księcia Michała Woroncowa, donosząc mu, że w czasie drogi stracił „wszystkie najlepsze francuskie szyby z najlepszych karet, które w ten sposób stały się bezużyteczne”¹³³.

Dnia 14 września 1751 r. hetman po raz pierwszy przybył do Baturynu i po lustracji miasta postanowił, iż musi zostać ono odbudowane. Wzniesiona miała zostać również rezydencja służąca jego potrzebom¹³⁴. W związku z tym zwrócił się do carycy o wsparcie finansowe niezbędne dla budowy „odpowiedniego domu” dla potrzeb hetmańskich w Głuchowie oraz cerkwi i stosownych dla siebie „apartamentów” w Baturynie¹³⁵. Znacznie wcześniej poprosił księcia Woroncowa o wyszukanie

¹³⁰ Доклады императрице Елисавете Петровне от Коллегии Иностранных Дел. За 1750 год, [w:] Архив князя Воронцова (dalej: АВ), кн. 7, Москва 1875, s. 285. Zob. też: ПСЗРИ, т. 13, СПб. 1830, no. 9786.

¹³¹ Н. Ю. Болотина, *op. cit.*, s. 27-30.

¹³² В. Ленченко, *Столиця Гетьманичини Глухів за планами XVIII століття*, „ІІ Український археографічний щорічник” (Київ) 2010, вип. 13/14, s. 227.

¹³³ Ю. Н. Болотина, *op. cit.*, s. 29.

¹³⁴ И. Иноземцев, Граф К.Г. Разумовский в Батурине (К столетию со дня смерти), „Исторический вестник” Т. 94, 1903, no. 11, s. 595. Cyryl Razumowski planował zbudować swój pałac w miejscu zrujnowanej sadyby Iwana Mazepę.

¹³⁵ А. Васильчиков, *Семейство Разумовских*, т. 1, СПб. 1880, s. 154. Zob. też.: В. Коваленко, В. Мезенцев, Ю. Ситий, *Елементи планування садиби К. Розумовського в Батурин (за матеріалами археологічних досліджень)*, Вісник ЧДПУ вип. 87, Чернівці 2011, no. 8, s. 3.

odpowiedniej klasy specjalisty, który podjąłby się budowy pałacu. W sierpniu tego roku z rekomendacji Woroncowa przyjechał na Ukrainę znany architekt Antonio Rinaldi, uczeń jednego z największych twórców późnego baroku włoskiego architekta Luigiego Vanvitelliego¹³⁶.

W 1752 r. Razumowski wizytował najważniejsze miasta Hetmańszczyzny, nie zominając również o Baturynie, gdzie przybył na początku kwietnia. Jeszcze w tym samym roku opuścił Ukrainę i wraz z rodziną udał się do Moskwy. Wszelkie sprawy związane z pracami budowlanymi w obydwu hetmańskich stolicach wzięła na siebie utworzona z jego inicjatywy instytucja pod nazwą Ekspedycja Budowy Miast Głuchowa i Baturynu¹³⁷. Prace przy odbudowie tego ostatniego postępowały wolno, głównie z uwagi na to, iż Razumowski kierował nimi na odległość, z Moskwy bądź Petersburga. Odpowiedzialny za ich przebieg Grigorij Tiepłow założył na miejscu fabrykę produkującą cegły, która z każdym rokiem dostarczała coraz więcej potrzebnego materiału¹³⁸. Równie ważne jak cegły było drzewo spławiane do Baturynu z położonej nad Desną przystani Pirogowskiej. Wszelkie sprawy budowlane oraz poszukiwanie i najmowanie robotników znajdowały się w gestii baturyńskiego sotnika Dmytra Stożka. Do prac kierowano mistrzów różnych specjalności, m.in. kamieniarzy, stolarzy, kowali, ze wszystkich pułków (jednostek terytorialnych) Hetmańszczyzny, gwarantując im oprócz zapłaty również wyżywienie. Równocześnie z odradzaniem się miasta postępowały prace związane z odbudową hetmańskiej rezydencji, którymi kierował inżynier podpułkownik Etinger. Jej budowa i wykończenie żywo interesowały członków Ekspedycji, o czym świadczy zapytanie odnośnie do mających znajdować się tam pieców – ich liczby, wymiarów oraz zdobień. Odbudowa hetmańskiej stolicy przebiegała dość szybko, lecz nie na tyle, aby Razumowski mógł się do niej przenieść. W 1752 r. z miejscowości Wielki Sambor przewieziono do Baturynu gotową drewnianą budowlę znacznych rozmiarów, która miała spełniać funkcje pałacu¹³⁹. Wkrótce okazało się, iż budynek jest zbyt mały i zupełnie nie odpowiada potrzebom hetmana i jego rodziny. Wobec powyższego Razumowski, nie chcąc dłużej korzystać ze swojego pałacu w Głuchowie, podjął starania związane ze wzniesieniem zupełnie nowej i godnej siebie rezydencji. W tej sprawie także mógł liczyć na swojego przyjaciela księcia Woroncowa¹⁴⁰.

¹³⁶ Н. Ю. Болотина, *op. cit.*, s. 29; Н. В. Николаева, *Господский дом М.И. Воронцова на Петергофской дороге*, [w:] *Двенадцатые и тринадцатые открытые слушания Института Петербурга. Ежегодные конференции по проблемам петербурговедения. 2005-2006 гг.*, s. 2-3, [on-line] http://www.institute-spb.standardsite.ru/userdata/files/12-06_Nikolaeva.pdf, 1 IX 2012.

¹³⁷ С. Токарев, *op. cit.*, s. 22; В. Ленченко, *op. cit.*, s. 225-226.

¹³⁸ С. Павленко, *Загибель Батурина...*, s. 232.

¹³⁹ С. Токарев, *op. cit.*, s. 23-26.

¹⁴⁰ Ю. Н. Болотина, *op. cit.*, s. 29. Hetman z niekłamanym żalem opuścił Petersburg, co też zauważył w liście do Woroncowa z 23 III 1760 r., zob. *Письма малороссийского гетмана графа К.Г. Разумовского к графу М.Л. Воронцову*, [w:] АВ кн. 4, Москва 1875, no. 15, s. 394-395.

Dnia 24 kwietnia 1757 r. hetman wysłał do niego list następującej treści:

Ja w tych dniach jadę do Baturynu. Paskudne miejsce głuchowskie, gdzie już się urządziłem i nie mało przy tym jest tam wilgoci, podłej i błotnistej ziemi (...) drewnianą budowlę, nie w porę zbudowano i bardzo pośpiesznie przez złych cieśli i z nędznego drzewa, do tego mnie na końcu doprowadzili, że (...) zmuszony byłem tegoż roku latem zacząć budowę kamiennego domu w Baturynie. Materiały wszystkie (...) gotowe, a architektka nie mam. Prosiłem w tych dniach w Senacie Rządzącym, aby na koszt ukraiński dla wszystkich publicznych i skarbowych budowli skierowany był architekt [Aleksy – P. K.] Kwasow do Małej Rosji, który do tego w Kozielcu przebywa: jednakże Kwasow spodobał się bratu mojemu i w związku z tym odjechał do Sankt-Petersburga (...). Waszą wysokość proszę, porozmawiaj z Trezzinim [Carlo Giuseppe Trezzini, zięć Domenico Trezziniego – P. K.], który tak dawno chciał odejść, zapytaj go, czy nie chciałby choć na rok [albo nawet – P. K.] na cztery lub pięć do mnie z taką pensją przyjechać, jaką otrzymywał w Petersburgu, i jak będzie chciał, to żeby waszym staraniem nie później niż w ciągu dwóch miesięcy do mnie przyjechał, aby najlepszego dla mnie czasu na budowę nie stracić. Jeśli w nim nie ma żadnej nadziei, to [proszę – P. K.] znaleźć dla mnie (...) Kokorina [Aleksandra Kokorinowa – P. K.], który jest teraz w rękach Iwana Antonowicza [barona Czerkasowa – P. K.]. Będę z niego wielce zadowolony, i on bezmiernie będzie rad z tego, że przy mnie będzie. Tylko nie myślę, żeby Iwan Antonowicz, przeznaczwszy go do fabryki porcelany, ochoczo go do mnie zwolnił; jednakże dla szczęścia Kokorina, proszę namówić Iwana Antonowicza¹⁴¹.

Michał Woroncow poczynił odpowiednie starania w powyższej kwestii, na co z wdzięcznością zareagował hetman¹⁴². Ostatecznie okazało się, że Kokorinow był zatrudniony przy innych przedsięwzięciach, a o Trezzinim książę Woroncow wyraził się w następujący sposób: „(...) nie uznaję go za odpowiednio wykwalifikowanego [architekta – P. K.] budującego dobre budynki”¹⁴³. W końcu książę Woroncow znalazł dla Razumowskiego dwóch włoskich architektów: Veneroniego i Bartoliatiego, którzy zgodzili się przybyć do Głuchowa i podjąć się stosownych prac w Baturynie¹⁴⁴. Dnia 9 czerwca hetman oznajmił przyjacielowi, iż jest niezmiernie rad z przyjazdu mistrzów i chciałby jednego z nich – za jego radą – wziąć do siebie na służbę z pensją 800 rubli rocznie wraz z zakwaterowaniem. Mimo to Razumowski kolejny raz wspomniął o Kokorinowie, podkreślając Woroncowowi, iż architekt ten „(...) z robotnikami rosyjskimi, a właściwie ukraińskimi, lepiej obejść się może, a główne to, że ja wspaniałych budowli budować nie zamierzam, ale dom kamienny, wygodny dla mieszkania”¹⁴⁵. Dnia 21 lipca hetman tradycyjnie podziękował księciu za wyszukanie

¹⁴¹ *Письма малороссийского гетмана...*, no. 5, s. 383-384.

¹⁴² *Ibidem*, no. 7, s. 385.

¹⁴³ Н. Ю. Болотина, *op. cit.*, s. 29. Zob. też: *Письма малороссийского гетмана...*, no. 9, s. 432.

¹⁴⁴ *Письма графа М. Л. Воронцова к гетману графу К. Г. Разумовскому*, [w:] АВ кн. 4, no. 11, s. 434.

¹⁴⁵ *Письма малороссийского гетмана...*, no. 8, s. 386-387. U hetmana służyło dwóch francuskich lekarzy przybyłych z Warszawy, których zarekomendowali polscy magnaci, zob. *ibidem*, no. 23, s. 402.

włoskich architektów oraz wrócił do swojego wniosku skierowanego do Senatu odnośnie do pomocy finansowej na prace budowlane. Razumowski podkreślił, że sama caryca wyraziła zgodę na przekazanie mu odpowiednich subsydiów pieniężnych, choć bardzo ograniczonych. Środki te były hetmanowi niezbędne, gdyż „(...) utrzymanie architekta podczas budowy, tak jak i doktora, lekarza i innych potrzebnych narodowi ludzi, jest sprawą zależącą od mojej osobistej decyzji, a ja trzymałem przez pięć lat poprzedniego architekta Rinaldiego na własny koszt”¹⁴⁶.

Do budowy nowego pałacu potrzeba było licznej kadry pracowników, o którą w czerwcu 1759 r. do Generalnej Kancelarii zwrócił się Grigorij Tiepłow, prosząc m.in. o „(...) stolarzy biegłych w swym fachu – 40, kowali – 30, cieśli – 200, i dla kopania piwnic [tj. fundamentów – P. K.] i plantowania ziemi pieszych robotników – 200, także dla przywozu drewna z Uścia [sioło położone u ujścia Sejmu do Desny – P. K.] i dla różnych innych przywozów woźniców 300”¹⁴⁷. Sprowadzoną z Wielkiego Sambora budowlę Tiepłow uznał zbyt małą dla „osoby jego wielmożności i jego rodziny” i zaproponował wykorzystać ją dla potrzeb Generalnej Kancelarii i Generalnego Sądu. Odnośnie do budynku postulował, aby „(...) zdjąć go z kamiennego fundamentu i postawić nowy w innym układzie i w innej proporcji pomieszczeń, na tymże fundamencie”¹⁴⁸. W listopadzie Tiepłow podjął decyzję, że pałac ma zostać zbudowany z zupełnie nowych bierwion sprowadzonych z całej Ukrainy i w związku z powyższym polecił Generalnej Kancelarii przygotować odpowiednią ku temu liczbę podwód. Hetman zadowolony z działań swego byłego nauczyciela postanowił wynagrodzić go w grudniu 1760 r. działką ziemi pod budowę domu poza Baturynem „(...) na uroczysku między Gorodkiem i Honczariwką”¹⁴⁹. W marcu tego roku Głuchów opuścili obydwaj wspomniani włoscy architekci¹⁵⁰.

Wzniesiona wówczas drewniana rezydencja hetmańska, urządzona według ówczesnych petersburskich standardów, wyposażona m.in. w ogromne zwierciadła i marmurowe stoły, z powodzeniem służyła hetmanowi bardzo długo i została rozebrana dopiero w XIX stuleciu¹⁵¹. W połowie XVIII w. w pobliżu pałacu został założony piękny park lipowy oraz rozległy sad otoczony ceglany murem. Przy pałacu wzniesiono również dwa dwupiętrowe budynki mieszkalne dla służby oraz zatrudnionych przez Razumowskiego artystów – śpiewaków i muzykantów, gdyż według przekazów podczas codziennych obiadów zwykł on rozkoszować się muzyką¹⁵².

¹⁴⁶ *Ibidem*, no. 10, s. 388.

¹⁴⁷ А. Л., „Тепловка”. *Страница из истории старого Батурина*, КС 1890, т. 31, no. 11, s. 338. W 1772 r. Tiepłow odsprzedał hetmanowi swój sporych rozmiarów drewniany dom oraz wszystkie posiadłości ziemskie położone pod Baturynem, jakie zdążył nabyć w ciągu tych lat, zob. *ibidem*, приложение no. 1-2, s. 342-345.

¹⁴⁸ *Ibidem*, s. 339.

¹⁴⁹ *Ibidem*, s. 340. Zob. też: Н. Ю. Болотина, *op. cit.*, s. 30.

¹⁵⁰ *Письма малороссийского гетмана...*, no. 16, s. 395; Н. Ю. Болотина, *op. cit.*, s. 29.

¹⁵¹ З. Когут [et al.], *op. cit.*, s. 3-11.

¹⁵² А. Васильчиков, *op. cit.*, s. 464; С. Павленко, *Загибель Батурина...*, s. 245; В. Ленченко, *op. cit.*, s. 225-226.

W tym miejscu warto zauważyć, że jeszcze w 1751 r. w Głuchowie hetman założył kapelę muzyczną, która następnie trafiła z nim do Baturynu, a „miała ona taki poziom, jakiego do tego czasu nie osiągnęła żadna kapela w imperium”¹⁵³. Jednym z jej dyrygentów, od lat 70. XVIII w., był czeski lub niemiecki waltornista Carl von Lau, kierujący także kapelą słynącą z gry na rogach¹⁵⁴. Razumowski chętnie utrzymywał i ściągał do siebie także innych cudzoziemskich, przeważnie włoskich, dyrygentów i kompozytorów. Utwory muzyczne dla chóru i orkiestry wysłał hetmanowi m.in. nadworni kompozytorzy zatrudnieni przez samą Katarzynę II – Giuseppe Sarti i Giovanni Paisiello¹⁵⁵. Nie można pominąć także osoby wybitnego kompozytora i dyrygenta Andrzeja Raczynskiego, nadwornego kapelmistrza hetmańskiego w latach 1753-1763. Z muzycznej szkoły tego ostatniego wyszli tak wybitni kompozytorzy i śpiewacy, jak Artem Wedel, Maksym Berezowski czy Dmytro Bortniański (Dymitr Bortnianski)¹⁵⁶.

Na dworze hetmańskim wystawiane były także przedstawienia oraz opery. Razumowski, przybywając w 1751 r. po raz pierwszy do Głuchowa, przywiózł tam swoją trupę aktorską, która podobnie jak muzycy, w późniejszych latach również występowała w Baturynie¹⁵⁷. Jedną z oper wystawianych na hetmańskim dworze był *Alcest* niemieckiego kompozytora Hermanna Raupacha oparty na librecie Aleksandra Sumarokowa¹⁵⁸.

Cyryl Razumowski, podobnie jak Mazepa, był właścicielem wspaniałej biblioteki liczącej w 1774 r. aż 2000 pozycji. Księgozbiór w większości stanowiły prace naukowe w różnych językach – francuskim, rosyjskim, niemieckim i włoskim. Bibliotekę obsługiwał bibliotekarz specjalnie do tego celu sprowadzony z Francji¹⁵⁹. Oprócz książek w posiadaniu hetmana był również ogromny zbiór nut, uważany za największy w Europie Wschodniej¹⁶⁰. Zachodnioeuropejska literatura docierała także do

¹⁵³ Ю. Цапко, *Музична спадщина Розумовських*, „Солво Гетьманської столиці” 2009, no. 1(14), s. 6. W pałacu hetmańskim w Baturynie miały odbywać się także tak popularne wówczas bale i maskarady, zob. И. Иноземцев, *op. cit.*, s. 594.

¹⁵⁴ Р. Малиновська, *Рогові оркестри Росії та України*, „Науковий вісник Національної музичної академії України ім. П.І. Чайковського” (Київ) 2009, вып. 83, s. 89-94.

¹⁵⁵ Ю. Цапко, *op. cit.*, s. 6. Syn hetmana Andrzej Razumowski, przebywając za granicą, poznał się osobiście m.in. z Franzem Josephem Haydnem, Amadeuszem Mozartem i Ludwigiem van Beethovenem.

¹⁵⁶ Н. Полонська-Василенко, *op. cit.*, s. 232; О. А. Шуміліна, *Духовна творчість Андрія Рачинського. Текстологічні проблеми дослідження*, „Музичне мистецтво. Збірник наукових статей” (dalej: ММ) (Донецьк–Львів) 2009, вип. 9, s. 48; eadem, *О стилевой специфике двуххорных фуг М. Березовского (на примере новонайденных концертов)*, ММ (Донецьк–Львів) 2010, вип. 10, s. 150.

¹⁵⁷ Н. Ю. Болотина, *op. cit.*, s. 29. Zob. też: W. A. Serczyk, *Kultura rosyjska XVIII wieku*, Wrocław 1984, s. 164.

¹⁵⁸ Н. Н. Финдейзен, *Очерки по истории музыки в России с древнейших времен до конца XVIII века*, вып. 4, Москва 1928, s. 83.

¹⁵⁹ С. Павленко, *Загибель Батурина...*, s. 246.

¹⁶⁰ Ю. Цапко, *op. cit.*, s. 6.

innych przedstawicieli ukraińskiej elity zamieszkującej Baturyn. Książki z jednego z wrocławskich wydawnictw ściągał tam tłumacz pracujący w Generalnej Kancelarii Piotr Symonowski, absolwent Akademii Kijowskiej i uniwersytetów w Halle, Wittenberdze i Królewcu¹⁶¹.

Jednakże zanim Baturyn na dobre stał się miejscem spełniającym wszystkie wymogi hetmańskiej stolicy, Razumowski zmuszony był większość czasu spędzać w Głuchowie. Jak wspomniano, pobyt tam był dla niego prawdziwą udręką, co wyraził w liście z sierpnia 1757 r. do carycy Elżbiety Piotrowny. Hetman poprosił o pozwolenie na powrót do Petersburga z uwagi, iż głuchowskie „wilgotne i zgniłe powietrze” szkodziło jego zdrowiu: „Choroba w prawym boku, która zaczęła się u mnie już cztery lata temu i prawie całego mnie wysuszyła (...). Jeżeli przyjdzie mi zostać jesień i zimę w Głuchowie, to Bóg temu świadkiem, że ona [tj. choroba – P. K.] mnie powali”¹⁶². Pomimo iż w 1760 r. Baturyn i inne włości na Hetmańszczyźnie decyzją carycy zostały przekazane Razumowskiemu na własność, to Głuchow na kilka lat stał się miejscem zamieszkania hetmana i jego rodziny¹⁶³. Swoje niezadowolenie z konieczności przebywania w dawnej stolicy hetmańskiej, po raz kolejny podkreślił w liście z kwietnia 1761 r.: „O sobie donoszę, że nie bardzo jestem zdrow, a męczy mnie gorączka, która w Małej Rosji, szczególnie w Głuchowie, nie dziwna”¹⁶⁴. Zdarzało się jednak, iż na pewien czas przenosił się do Baturynu, o czym nie zapominał donieść księciu Woroncowowi: „Przez dwa tygodnie mieszkalem w czystym powietrzu w Baturynie, i wszystkie moje dolegliwości także minęły”¹⁶⁵. Dopiero po śmierci żony Katarzyny Naryszkiny w 1771 r. hetman zaczął spędzać więcej czasu w Baturynie¹⁶⁶. Nie trwało to jednak zbyt długo, gdyż wkrótce zabroniono mu przebywać na terytorium Hetmańszczyzny. Dopiero w 1794 r. uzyskał pozwolenie na powrót, tym razem już na zawsze, do swojego miasta nad Sejmem. Wówczas także pomyślał o budowie nowego murowanego pałacu, który stałby się wspaniałą i godną jego osoby rezydencją. Prace budowlane miały rozpocząć się nawet przed ostatecznym osiedleniem się hetmana w Baturynie. Odpowiedzialny za wszystko architekt Charles Camperon zaprojektował i wznosił nad brzegiem Sejmu masywną, trzypiętrową kamienną rezydencję. Fasada frontowa, utrzymana w formach klasycystycznych, przykuwała uwagę wspaniałym ośmiokolumnowym portykiem porządku jońskiego. Z obydwu boków znajdowały się jednakowe dwupoziomowe skrzydła, nieco niższe od fasady frontowej¹⁶⁷.

¹⁶¹ В. Кононенко, *Світська інтелектуальна еліта Гетьманщини у десятиліття модернізаційних проєктів*, „Український історичний збірник” 2010, вип. 13, s. 90.

¹⁶² Н. Ю. Болотина, *op. cit.*, s. 28.

¹⁶³ С. І. Дегтярьов, В. В. Тютюнник, *Майнові документи родини Розумовських (за матеріалами Державного архіву Сумської області)*, „Сумський історико-архівний журнал” 2011, no. 12-13, s. 43; *Письма малороссийского гетмана...*, no. 15, s. 394-395; Н. Ю. Болотина, *op. cit.*, s. 30; С. І. Дегтярьов, *op. cit.*, s. 36.

¹⁶⁴ *Письма малороссийского гетмана...*, no. 22, s. 402.

¹⁶⁵ *Ibidem*, no. 18, s. 398.

¹⁶⁶ С. І. Дегтярьов, В. В. Тютюнник, *op. cit.*, s. 43.

¹⁶⁷ В. Коваленко, В. Мезенцев, Ю. Ситий, *Елементи планування...*, s. 5-8.

Il. 5. Pałac Razumowskiego. Fot. Anatolij Andriychenko

Sam Baturyn po zniszczeniach dokonanych przez wojska rosyjskie w 1708 r. powoli podnosił się z upadku, by pod koniec XVIII stulecia na powrót stać się istotnym ośrodkiem miejskim Lewobrzeża. Wraz z przekazaniem miasta i innych ziem na Hetmańszczyźnie na własność Razumowskiemu rozpoczęło się ich intensywne zasiedlanie. Hetman poprosił wówczas carycę o zezwolenie na sprowadzenie do swoich dóbr wszystkich ukraińskich „uciekinierów”, głównie raskolników, którzy znaleźli schronienie na terenie Rzeczypospolitej. Razumowski przekonywał władczynię, iż takie rozwiązanie będzie korzyścią dla skarbu, ponieważ od wyznawców starej wiary pracujących jako chłopci odprowadzany będzie podwójny podatek¹⁶⁸.

W zachowanym opisie Baturynu z 1760 r. znalazły się informacje dotyczące jego ówczesnej zabudowy. Źródło przekazuje, że znajdowały się tam „(...) dwa zamki puste wokół nich bastiony i mury rozwalone i nie przedstawiają one żadnej budowli”¹⁶⁹. Nie można jednak dokładnie ustalić, których miejsc dotyczy powyższy fragment – czy chodzi o twierdzę i cytadelę, jak przypuszcza autor cytowanego opracowania źródłowego, czy też mowa o twierdzy (być może łącznie z cytadelą) i podmiejskiej rezydencji Mazepy. Za tą ostatnią możliwością przemawia dalsza treść opisu: „(...)

¹⁶⁸ *Письма малороссийского гетмана..., приложения, s. 406-407.*

¹⁶⁹ *С. И. Дегтярьов, op. cit., s. 37.*

drugi zamek Mały, w którym poprzednio był dwór zdrajcy Mazepy¹⁷⁰. W Baturynie „w dużym zamku” (według dosłownego zapisu) znajdowały się również poważnie zniszczone „(...) dwie cerkwie kamienne puste, pierwsza Trójcy Świętej (...) druga Mikołaja Cudotwórcy”¹⁷¹. Już poza umocnieniami wznosił się drewniany nieogrodzony budynek ratusza, przy którym leżały trzy armaty żelazne bez lawet. Oprócz tego dokument wylicza kramy i ich właścicieli, a także podaje liczbę domów wraz z liczbą ich domowników¹⁷². W 1764 r. Baturyn zamieszkiwało blisko 2000 mieszkańców, wśród których byli Kozacy, a także chłopci pańszczyźniani. W sporządzonym w 1774 r. opisie Baturynu zauważono, iż dawna rezydencja Mazepy – zgodnie z poleceniem cara Piotra I – pozostawała zrujnowana. Natomiast wokół starej twierdzy znajdowało się około 400 domów, „(...) wszystkie źle zbudowane i małe”; między nimi – trzy cerkwie. W pobliżu był drewniany pałac hetmański i budynki gospodarcze otoczone sadem, przy czym „(...) wszystko to pomalowane na kolor żółty, nie przedstawiając sobą żadnej wspaniałości, w wielu miejscach znacznie podupadło”¹⁷³.

Życie miasta w zasadniczy sposób zaczęło zmieniać się od lat 50. XVIII w., kiedy Cyryl Razumowski otrzymał pozwolenie na osiedlenie się w Baturynie. Wtedy rozpoczęły się prace budowlane przy jego rezydencji, a do miasta zaczęli ściągać ludzie różnych profesji. Według spisów z lat 1779-1781 znajdowało się tam 534 zagrody, w których mieszkało 704 mieszkańców różnych stanów. Działało tam też 59 kramów różnej wielkości. Głównym zajęciem mieszkańców była uprawa ziemi oraz domowa produkcja wina, miodu i piwa. Oprócz tego wyruszali oni po sól na Krym i ryby nad Don, którymi następnie handlowali w Baturynie i innych miastach Lewobrzeża. Cztery razy do roku w hetmańskiej stolicy odbywały się jarmarki ściągające ludność z okolicznych miejscowości, zaś zwykłe targi przypadały dwa razy w tygodniu¹⁷⁴.

Staraniem Razumowskiego na Hetmańszczyźnie powstawały różne zakłady produkcyjne. W 1797 r. w założonej przez niego baturyńskiej manufakturze sukienniczej, specjalizującej się w produkcji kilimów, pod kierownictwem dwóch cudzoziemskich mistrzów zatrudnionych było 180 chłopów. Na miejscu działała również manufaktura produkująca świece. Hetman dbał także o rozwój hodowli zwierząt – za jego sprawą do Baturynu sprowadzono nowe gatunki owiec. Pod koniec XVIII w. prawdopodobnie większość spośród chłopów zamieszkujących miasto pracowało w należących do niego zakładach produkcyjnych. Właściciel miasta troszczył się też o opiekę socjalną dla swoich podwładnych – z jego inicjatywy utworzono szpital na 15 łóżek¹⁷⁵.

¹⁷⁰ *Ibidem*.

¹⁷¹ *Ibidem*, s. 32-33.

¹⁷² *Ibidem*, s. 37-64.

¹⁷³ С. Павленко, *Загибель Батурина...*, s. 245.

¹⁷⁴ *Ibidem*, s. 245-249.

¹⁷⁵ *Ibidem*, s. 246-249; 3. Когут [et al.], *op. cit.*, s. 3-11; В. Пізниченко, *Останній гетманн...*, s. 288-302; С. Павленко, *Післямазепинська доба Батурина*, СЛ 2006, no. 4, s. 18-27; *Чернігівщина. Енциклопедичний довідник*, Київ 1990, s. 49-50; С. І. Дегтярьов, *op. cit.*, s. 32-66; P. R. Magocsi, *A History of Ukraine*, Toronto–Buffalo–London 1996, s. 274.

Cyryl Razumowski nie szczędził również sił i pieniędzy na budowę stołecznych świątyń. W 1781 r. w Baturynie znajdowało się pięć drewnianych cerkwi, które w minionych latach, głównie za sprawą pożarów, bardzo często ulegały zniszczeniom. Hetman postanowił więc na własny koszt wznieść nową murowaną cerkiew, polecając jednocześnie zawczasu przygotować kryptę, w której miał zostać złożony po śmierci. W 1803 r. świątynia pw. Zmartwychwstania Pańskiego była gotowa. Tego roku zmarł także Razumowski i zgodnie ze swoją wolą spoczął w wyznaczonym przez siebie miejscu¹⁷⁶.

Pomimo aktywnej działalności hetmana, ukierunkowanej na poprawę sytuacji gospodarczej, politycznej oraz kulturalnej na Lewobrzeżu, którego naturalne centrum miał stanowić Baturyn, wiele z jego śmiałych zamierzeń nie doczekało się realizacji. Jednym z nich było powołanie w Baturynie uniwersytetu. Myśl ta zrodziła się u niego najprawdopodobniej na początku lat 60. XVIII w., kiedy stał się właścicielem licznych dóbr ziemskich na Ukrainie. W tych zamiarach wspierał go faworyt carycy Katarzyny II, mecenas różnych przedsięwzięć w nauce, sztuce i literaturze, a przede wszystkim gorący zwolennik koncepcji założenia pierwszego rosyjskiego uniwersytetu – Iwan Szuwałow¹⁷⁷. Projekt baturyńskiej wszechnicy został opracowany przez Grigorija Tiepłowa w oparciu o statuty uniwersytetów niemieckich. Nauczyciel hetmana przewidywał, iż uczelnia będzie wymagała stosownego zabezpieczenia majątkowego. Fundusze niezbędne na wynagrodzenie dla wykładowców ściągniętych z zagranicy oraz na budowę różnorodnych obiektów (w tym biblioteki, drukarni, ogrodu botanicznego), a także na zakup odpowiednich instrumentów naukowych zostały oszacowane na 20 000 rubli i miały pochodzić m.in. ze specjalnie ustanowionego rocznego podatku od każdego żarna ze wszystkich młynów na Ukrainie. Natomiast źródłem stałego utrzymania uniwersytetu miały być środki pochodzące m.in. z włości подарowanych hetmanowi, majątku klasztoru Krupickiego (sam klasztor zamie-

¹⁷⁶ В. Задко, *Церкви Батурина*, СЛ 1996, no. 5, s. 101; О. П. Реєнт, І. А. Коляда, *op. cit.*, s. 372-373; С. Павленко, *Загибель Батурина...*, s. 243-244; Л. Синицкий, *Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И. М. Долгорукого. (Окончание)*, КС 1893, т. 41, no. 4, s. 40. Według miejscowych przekazów cerkiew miała zostać zbudowana z tzw. słupa Mazepy – baszty, która oparła się niszczycielskiej działalności ekspedycji rosyjskiej w 1708 r., zob. N. Jakowenko, *op. cit.*, s. 509. Jednakże zarówno cegły, jak i żelazo użyte do budowy tej świątyni pochodziły z innego źródła, zob. *Местечко Батурин*, „Прибавление к Черниговским епархиальным известиям” 1872, no. 23, s. 584; С. Павленко, *Післямазепинська доба...*, s. 26. Nad miejscem pochówku, za żelazną kratą, staraniem syna hetmana Andrzeja Razumowskiego, został postawiony pomnik z ciemnozielonego granitu i białego marmuru z urną i popiersiem hetmana. Na pomniku znalazł się napis: „Hetman urodził się 1728 roku, 18 marca, i zmarł w Baturynie w 1803 roku, stycznia 9-go”. Oprócz tego w prezbiterium został umieszczony pięknej roboty zdobiony fotel hetmana, zob. И. Иноземцев, *op. cit.*, s. 603; Л. М. Жемчужников, *Мои воспоминания из прошлого*, сост. Ю. Н. Подкопаевой, коммент. А. Г. Верещагиной, Н. М. Шумовой, вст. ст. и общая ред. А. Г. Верещагиной, Ленинград 1971, s. 133-134.

¹⁷⁷ Pierwszy rosyjski uniwersytet został założony w 1755 r. w Moskwie według projektu przedstawionego przez Michała Łomonosowa, a popierający tę ideę Iwan Szuwałow został pierwszym kuratorem uczelni.

rzano zlikwidować, a jego budynki wykorzystać na potrzeby uczelni) oraz różnych innych podatków (w tym od druku i sprzedaży książek). Samemu Razumowskiemu planowano nadać tytuł fundatora i protektora Małorosyjskiego Baturyńskiego Uniwersytetu. Przewidywano, iż prawo do nauki w hetmańskiej stolicy przysługiwałoby absolwentom szkół z Kijowa, Czernihowa, Perejaśławia i Biełogorodu oraz uczniom szkół polskich, którzy ukończyli je z dobrymi ocenami. Wstęp na uczelnię otwarty był również dla wyzwolonych chłopów pańszczyźnianych. Wszyscy studenci, z prawem do noszenia szpady lub szabli, podlegać mieli jedynie tzw. dyrektorium – radzie profesorów pod przewodnictwem rektora. Przy uniwersytecie planowano powołać „seminarium” dla 40 przedstawicieli zubożałej szlachty i innych warstw społecznych, po którego zakończeniu uczniowie kontynuowaliby naukę na studiach wyższych. Wraz z uczelnią zakładano wybudować także cerkiew, szpital, karcer, laboratorium i inne obiekty służące baturyńskiej społeczności akademickiej¹⁷⁸.

Bez hetmana

W czerwcu 1762 r. doszło w Rosji do kolejnego przewrotu pałacowego. Władzę objęła wówczas żona obalonego cara Piotra III Katarzyna Aleksiejewna, która przeszła do historii pod imieniem carycy Katarzyny II. Swoją rolę w tym przedsięwzięciu miał również Cyryl Razumowski, wynagrodzony przez władczynię za okazaną „pomoc” corocznym subsydium pieniężnym w wysokości 5000 rubli. Wkrótce Katarzyna II, czego najprawdopodobniej nie spodziewał się hetman, podjęła kluczowe decyzje dotyczące dalszego losu Hetmańszczyzny, a także Siczy Zaporoskiej. Zanim to jednak nastąpiło, w grudniu 1763 r. w Głuchowie odbył się zjazd starszyny kozackiej z udziałem Razumowskiego, podczas którego miała miejsce burzliwa dyskusja nad supliką do Katarzyny II z prośbą o odnowienie „praw i wolności” Ukrainy. Przyjęto wówczas niezwykle radykalny w treści dokument żądający m.in. swobody wyboru hetmana, ustanowienia „sejmu lub generalnej rady”, utworzenia trybunału, powołania w Baturynie uniwersytetu, zwrócenia Ukraińcom niesłusznie zabranej ziemi, przywrócenia ukraińsko-rosyjskiej granicy celnej i wycofania wojsk carskich z Lewobrzeża. Postulaty te, w ramach których został poruszony również problem utworzenia parlamentu, w którym zasiadaliby przedstawiciele ukraińskiej szlachty, przeszły do historii pod nazwą *Prośby małorosyjskiej szlachty i starszyny oraz hetmana o odnowienie różnych starych praw Małorosji, przedłożone Katarzynie II w 1764 r.*¹⁷⁹.

¹⁷⁸ C. І. Дегтярьов, *op. cit.*, s. 32-34.

¹⁷⁹ С. Павленко, *Загибель Батурина...*, s. 240-241; 3. Когут, *Українська еліта...*, s. 51-57; *Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II-й в 1764 году*, сообщ. А. Ф. Кистяковский, КС 1890, т. 6, s. 317-345.

Podczas owej rady starszyzna kozacka przekazała Razumowskiemu skargi na postępowanie noworosyjskiego gubernatora Aleksieja Mielgunowa, który siłą zapisywał Kozaków do elżbietańskiego pułku pikinierów¹⁸⁰. Wtedy także Razumowski podjął starania o wprowadzenie dziedzicznej godności hetmańskiej. Ta ostatnia inicjatywa wywołała jednak zdecydowany sprzeciw na samej Ukrainie, gdzie ogromną wagę przywiązywano do tradycji wyborów hetmańskich¹⁸¹.

Żądania, pod którymi wielu przedstawicieli starszyny obawiało się złożyć podpis, wywołały ostrą reakcję Katarzyny II. Caryca, doszukująca się w tych działaniach otwartego wystąpienia zmierzającego do zrzucenia zależności politycznej od Petersburga, miała nawet żądać od Razumowskiego zrzeczenia się hetmaństwa¹⁸². O nastrojach panujących na Ukrainie informował Katarzynę II jej sekretarz Grigorij Tiepłow w sporządzonej przez siebie *Notatce o nieporządkach w Małorosji, które pochodzą obecnie od nadużyć praw i zwyczajów, potwierdzonych w gramotach*, która zdaniem Natalii Jakowenko stała się impulsem do zdecydowanych działań ze strony władzcy wobec Hetmańszczyzny i samego Razumowskiego¹⁸³. Katarzyna II, realizując politykę integracji poszczególnych ziem imperium w odniesieniu do Ukrainy, postanowiła „wymazać” wśród jej mieszkańców pamięć o hetmanach¹⁸⁴.

Nieoczekiwanie na decyzję carycy odnośnie do likwidacji urzędu hetmańskiego, chociaż nie można pominąć tu zamierzonego działania ze strony kręgów dworskich, wpłynęły tragiczne wydarzenia, jakie rozegrały się latem 1764 r. w twierdzy szlisselburskiej. Podporucznik Wasyl Myrowycz, wnuk „mazepińcy” Fedora Myrowycza, podjął wówczas nieudaną próbę uwolnienia „pilnie strzeżonej osoby” – potencjalnego kandydata do tronu – cara Iwana VI, który jako dziecko w 1741 r. został odsunięty od władzy i uwięziony przez carową Elżbietę Piotrowną¹⁸⁵. Tuż po tym wydarzeniu, w listopadzie, Cyryl Razumowski – ponoć na własną prośbę – został pozbawiony hetmaństwa, a Katarzyna II na nowo ustanowiła Kolegium Małorosyjskie na czele z prezydentem i generałem-gubernatorem hrabią Piotrem Rumiancewem. W skład nowo powołanej instytucji miało wejść czterech wyższych oficerów rosyjskich i czterech przedstawicieli starszyny generalnej (kozackiej). Carska instrukcja wręczona nowemu „zarządcy” Ukrainy drobiazgowo określała, w jaki sposób kontrolować

¹⁸⁰ В. А. Бильбасов, *История Екатерины Второй*, т. 2, Берлин 1900, s. 453-454.

¹⁸¹ З. Когут, *Українська еліта...*, s. 58; idem, *Шляхетська демократія в часи самодержавства. Політичні погляди Григорія Полетики (1723/25 – 1784)*, [w:] idem, *Коріння ідентичності...*, s. 103; И. Иноземцев, *op. cit.*, s. 596.

¹⁸² *Дипломатическая переписка прусских посланников при русском дворе*. Документы изданы под наблюдением Г.Ф. Штендмана, СРИО 1878, т. 22, no. 134, s. 248; *Бумаги Императрицы Екатерины II, хранящихся в Государственном архиве Министерства иностранных дел*, СРИО 1871, т. 7, s. 359, 375-376; З. Когут, *Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830*, Київ 1996, s. 92.

¹⁸³ N. Jakowenko, *op. cit.*, s. 508-509.

¹⁸⁴ *Бумаги Императрицы Екатерины II...*, s. 348.

¹⁸⁵ С. Павленко, *Післямазепинська доба...*, s. 24; W. A. Serczyk, *Poczet władców Rosji. (Romanowowie)*, Londyn 1992, s. 107-115, *Historia*, 6.

i prowadzić wszystkie sprawy natury politycznej, gospodarczej, wojskowej i religijnej. Działania Rumiancewa miały koncentrować się na likwidacji ostatków autonomii Hetmańszczyzny, co było jednoznaczne z rozpoczęciem procesu jej rusyfikacji¹⁸⁶.

Natomiast hetman, piastujący nadal pewne ważne funkcje państwowe (pozostał m.in. senatorem i feldmarszałkiem, lecz zrezygnował ze stanowiska prezydenta Akademii Nauk), był powoli odsuwany od wpływu na bieżącą politykę. W połowie lat 90. XVIII w. zezwolono mu wreszcie na powrót do Baturynu, gdzie spędził ostatnie lata życia¹⁸⁷. Jego plany, zgodnie z którymi stolica Hetmańszczyzny miała stać się „małym Petersburgiem” – centrum politycznym, gospodarczym i kulturalnym Ukrainy lewobrzeżnej, ale także ośrodkiem silnie oddziałującym na Sicz Zaporoską i ziemie ukraińskie pozostające w granicach Rzeczypospolitej, nigdy nie doczekały się realizacji. Klasycystyczny pałac popadł wkrótce w ruinę, albowiem żadne z dzieci hetmańskich nie było zainteresowane przenosinami nad Sejm. Brak troski ze strony potomków Razumowskiego o pałac przełożył się na los samego miasta. Z powodzeniem funkcjonowały nadal założone przez niego manufaktury produkujące sukno i świece, ale duże gospodarstwa, gdzie hodowano owce i konie, uległy likwidacji. Z biegiem lat Baturyn tracił na znaczeniu. W 1852 r. miasto odwiedził artysta malarz Lew Żemczużnikow, który zanotował:

Baturyn – niegdyś hetmańska rezydencja, a teraz zaniedbane miasto. Stary drewniany jednopiętrowy budynek, w jakim ostatnie lata swego życia spędził hetman, ledwie się trzyma. Na wysokim brzegu rzeki Sejm stał zbudowany przez niego kamienny dom, po którym jedynie raz oprowadzili siedzącego na krześle chorego hetmana i w jakim później on nigdy nie był. Pałac na wpół zrujnowany, rosną w nim drzewa, otoczenie zarosło trawą i krzewami; pasie się w nim zabiedzony wół i latają nad nim, kracząc, wrony¹⁸⁸.

W połowie lat 60. XIX w. w podupadłym mieście zamieszkiwanym przez ponad 3500 ludzi znajdowało się 456 domostw, dwie cerkwie oraz nadal działające fabryki sukna i świece¹⁸⁹.

Pomijana z naturalnych przyczyn politycznych przez kolejne dziesięciolecia przeszłość Baturynu zyskała swego rodzaju rehabilitację dopiero w latach 90. XX w., kiedy Ukraina stała się niepodległym państwem. Szczególny wymiar pamięć o hetmańskiej stolicy przybrała 22 stycznia 2009 r. podczas obchodów Dnia Jedności Ukrainy. Goszczący tam prezydent Ukrainy Wiktor Juszczenko wziął udział

¹⁸⁶ *Бумаги Императрицы Екатерины II...*, s. 359-360, 375-391. Szerzej zob. Т. А. Круглова, *Об отставке последнего малороссийского гетмана К.Г. Разумовского (1764 г.). Новое прочтение источников*, „Вестник Московского университета” 2010, no. 1, серия 8: *История*, s. 3-25; *Фельдмаршал Румянцев. Документы, письма, воспоминания*, сост. А. П. Капитанов, Москва 2001, s. 10; О. К. Струкевич, *op. cit.*, s. 20-21; З. І. Хижняк, В. К. Маньківський, *Історія Києво-Могилянської академії*, Київ 2008, s. 144; А. Яковлів, *Кінець автономії...*, s. 269.

¹⁸⁷ Г. Лукомский, *Батуринский дворец, его история, разрушение и реставрация*, СПб. 1912, s. 8; С. Павленко, *Післямазепинська доба Батурина...*, s. 24-26.

¹⁸⁸ Л. М. Жемчужников, *op. cit.*, s. 133-134.

¹⁸⁹ ГССРИ, т. 1, s. 219.

w odsłonięciu kompozycji rzeźbiarskiej poświęconej pięciu hetmanom ukraińskim, których działalność była związana z Baturynem. W swoim wystąpieniu prezydent odniósł się do tragicznej przeszłości miasta, wypowiadając następujące słowa:

Temat Baturyna i temat jedności Ukrainy są organicznie powiązane, bo są składowymi jedynego procesu tworzenia ukraińskiej państwowości, walki o niepodległe i jedyne ukraińskie państwo. Baturyn – ukraińskie miasto-feniks. Trzykrotnie niszczone, zawsze powstawało z rumowisk. Hetmańską stolicę można uważać symbolem nieśmiertelnej idei ukraińskiej państwowości. Odbudowa hetmańskiej stolicy to symbol walki Ukraińców i jest potrzebna dla przyszłych pokoleń, aby byli dumni z przeszłości swojego narodu i na podstawie tego tworzyli przyszłość ukraińskiego państwa. Zabytki odnowione w Baturynie – przykład tego, jak należy odradzać naszą pamięć, naszą dumę za wielkich poprzedników, za nasz naród¹⁹⁰.

Bibliografia

I. Źródła drukowane

Акты Московского Государства, изданные императорскою Академиею Наук, т. 1-2, ред. Н. А. Попов, Санкт-Петербург 1890-1894.

Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею, т. 8-14, Санкт-Петербург 1875-1889.

Бумаги Императрицы Екатерины II, хранящихся в Государственном архиве Министерства иностранных дел, „Сборник Императорского русского общества” 1871, т. 7.

Бумаги кабинета министров императрицы Анны Иоанновны 1731-1740 гг., ч. 3: 1734 г., ред. А. Н. Филиппов, „Сборник Императорского русского общества” 1900, т. 108.

Величко С. В., *Літопис*, т. 2, пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчук, відп. ред. О. В. Мишанич, Київ 1991.

Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах, т. 2, упор. С. Павленко, Київ 2009.

Голиков И. И., *Деяния Петра Первого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам*, т. 11, Москва 1839.

Дегтярьов С. І., *Маловідомий опис м. Батуин 1760 р.*, „Сумський історико-архівний журнал” 2010, no. 8-9, s. 32-66.

Дегтярьов С. І., Тютюнник В. В., *Майнові документи родини Розумовських (за матеріалами Державного архіву Сумської області)*, „Сумський історико-архівний журнал” 2011, no. 12-13, s. 43-53.

¹⁹⁰ *Prezydent Ukrainy obchodzi Dzień Jedności Ukrainy w stolicy hetmanów kozackich*, [on-line] <http://zik.ua/pl/news/2009/01/22/166376>, 1 IV 2012.

- Дипломатическая переписка прусских посланников при русском дворе. Документы изданы под наблюдением Г. Ф. Штендмана, „Сборник Императорского русского общества” 1878, т. 22.*
- Доба гетьмана Івана Мазепи в документах, т. 1, упор. С. Павленко, Київ 2008.*
- Доклады императрице Елисавете Петровне от Коллегии Иностранных Дел. За 1750 год, [w:] Архив князя Воронцова, кн. 7, Москва 1875.*
- Донесения и другия бумаги чрезвычайного посланника английского при русском дворе, Чарльза Витворта, и секретаря его Вейсброта с 1708 г. по 1711 г., „Сборник Императорского русского общества” (Санкт-Петербург) 1886, т. 50.*
- Жемчужников Л. М., Мои воспоминания из прошлого, сост. Ю. Н. Подкопаевой, коммент. А. Г. Верещагиной, Н. М. Шумовой, вст. ст. и общая ред. А. Г. Верещагиной, Ленинград 1971.*
- Письма графа М.Л. Воронцова к гетману графу К.Г. Разумовскому, [w:] Архив князя Воронцова, кн. 4, Москва 1875, s. 427-458.*
- Письма и бумаги императора Петра Великого, ред., подгот. Н. А. Бакланова [et al.], т. 2-9, Санкт-Петербург–Москва–Ленинград 1889-1952.*
- Письма малороссийского гетмана графа К.Г. Разумовского к графу М.Л. Воронцову, [w:] Архив князя Воронцова, кн. 4, Москва 1875, s. 379-426.*
- Полное собрание законов Российской империи с 1649, т. 1-16, Санкт-Петербург 1830.*
- Протоколы, журналы и указы Верховного Тайного Совета 1726-1730, ч. 3: Январь-июнь 1727 г., ред. Н. Ф. Дубровин, „Сборник Императорского русского общества” 1888, т. 63.*
- Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II-й в 1764 году, сообщ. А. Ф. Кистяковский, „Киевская старина” 1883, т. 6.*
- Прошение сотников черниговского полка о козацких обидах, поданное имп. Елизавете в 1744 г., „Киевская старина” 1894, т. 45, no. 4: Приложения, s. 1-20.*
- Рігельман О. І., Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі, вст. ст., упор. та примітки П. М. Саса, В. О. Щербака, Київ 1994.*
- Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 год, Санкт-Петербург 1862.*
- Синодик Крупицького-Батуринського монастиря як історичне джерело, Підготовка до друку та вступні зауваги І. Ситого, „Сіверянський літопис” 1997, no. 5, s. 40-64.*
- Фельдмаршал Румянцев. Документы, письма, воспрминания, сост. А. П. Капитанов, Москва 2001.*
- Універсали Івана Мазепи (1687-1709), ч. 2, упорядкування І. Бутич, В. Ринсевич, ред. кол. П. Сохань [et al.], Київ–Львів 2006.*
- Шерер Ж.-Б., Літопис Малоросії або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії, пер. з фр. В. В. Коптілов, Київ 1994.*
- Яковлів А., Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках, „Праці українського наукового інституту” (Варшава) 1934, т. 19, Серія правнича, кн. 3.*

II. Opracowania

- Bazyłow L., *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986.
- Chojnicka K., *Cerkiew i car. Prawosławie rosyjskie w reformach Piotra Wielkiego*, Kraków 2011, *Politike. Biblioteka myśli politycznej / Ośrodek Myśli Politycznej*, 78.
- Encyklopedia of Ukraine*, Vol. 1-3, ed. V. Kubijovyč, Toronto–Buffalo–London 1985-1993.

- Gierowski J. A., *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648-1763)*, [w:] *Wielka historia Polski*, t. 5, Kraków 2001.
- Grzybowski S., *Dzieje Polski i Litwy (1506-1648)*, [w:] *Wielka historia Polski*, t. 4, Kraków 2000.
- Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej*, red. P. Kroll, M. Nagielski, M. Wagner, Zabrze 2010.
- Hrycak J., *Historia Ukrainy. 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, przeł. K. Kotyńska, Lublin 2000, *Dzieje Krajów Europy Środkowo-Wschodniej*.
- Jakowenko N., *Historia Ukrainy do 1795 roku*, przeł. A. Babiak-Owad, K. Kotyńska, Warszawa 2011, *Bliższa Europa*.
- Konopczyński W., *Dzieje Polski nowożytnej*, t. 1-2, Warszawa 1996.
- Krokosz P., *Iwan Mazepa i Piotr I. Wojna na uniwersały (październik – grudzień 1708 r.)*, „Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne” 2009, z. 1-2, s. 7-28.
- Krokosz P., *Morze Czarne w strategicznych planach Piotra I*, [w:] „*Regiones euxinum spec-tantes*”. *Stosunki kulturowe, etniczne i religijne na przestrzeni dziejów*, red. Ł. Gędek, T. Krzyżowski, M. Michalski, Kraków 2012, s. 289-305.
- Krupnycki B., *Hetman Mazepa und seine Zeit (1687-1709)*, Leipzig 1942.
- Łużny R., *Stefan Jaworski – poeta nieznany*, „*Slavia Orientalis*” R. 16, 1967, nr 4, s. 369-376.
- Magocsi P. R., *A History of Ukraine*, Toronto–Buffalo–London 1996.
- Mironowicz A., *Polityka Piotra I wobec Kościoła Prawosławnego w Rosji i w Rzeczypospolitej*, [w:] *Cywilizacja Rosji imperialnej*, red. P. Kraszewski, Poznań 2002, *Poznańskie Studia Wschodoznawcze*, nr 3, s. 277-294.
- Prezydent Ukrainy obchodzi Dzień Jedności Ukrainy w stolicy hetmanów kozackich*, [on-line] <http://zik.ua/pl/news/2009/01/22/166376>, 1 IV 2012.
- Radyszewskij R., *Poezja polskojęzyczna na Ukrainie w XVII wieku*, Kraków 1996, *Nauka dla Wszystkich*, nr 478.
- Serczyk W. A., *Kultura rosyjska XVIII wieku*, Wrocław 1984.
- Serczyk W. A., *Poczet władców Rosji. (Romanowowie)*, Londyn 1992, *Historia*, 6.
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1-6, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880-1885.
- Sawczuk J., *Poświęcone 300. rocznicy pamięci hetmana Iwana Mazepy*, [w:] *Chorągiew hetmańska Iwana Mazepy*, Kraków 2008, *Prace Konserwatorskie w Muzeum Narodowym w Krakowie*, s. 25-54.
- Stangreciuk M., *Zadnieprze w planach politycznych hetmana Piotra Doroszenki w latach 1668-1671*, [w:] *Czyn zbrojny w dziejach narodu polskiego. Studia ofiarowane Profesorowi Januszowi Wojtasikowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. P. Matusak, M. Plewczyński, M. Wagner, Siedlce 2004, s. 61-74.
- Urwanowicz J., *Piasieczynski (Piasoczyński) Aleksander*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 25, Wrocław 1980, s. 800-803.
- A. Л., „Тепловка”. *Страница из истории старого Батурина*, „Киевская старина” 1890, т. 31, no. 11, s. 337-345.
- Бантыш-Каменский Д., *История Малой России*, ч. 3: *От избрания Мазепы до уничтожения Гетманства*, Москва 1830.
- Бантыш-Каменский Д., *Словарь достопамятных людей русской земли*, ч. 4, Москва 1836.

- Бильбасов В. А., *История Екатерины Второй*, т. 2, Берлин 1900.
- Болотина Ю. Н., *Последний гетман Малороссии и воиска запорлжского – граф Кирилл Григорьевич Разумовский*, „Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету” (Запоріжжя) 2009, вип. 26, s. 27-32.
- Болховітінов Є., *Вибрані праці з історії Києва*, упор., вст. ст. та додатки Т. А. Ананьєвої, Київ 1995.
- Борщак І., *Слідами гетьмана Розумовського у Франції*, Мюнхен 1957.
- Васильчиков А., *Семейство Разумовских*, т. 1, Санкт-Петербург 1880.
- Возняк М., *Бендерська комісія по смерті Мазепи*, [w:] *Мазепа. Збірник*, т. 1, Варшава 1938, *Праці українського наукового інституту*, т. 46, *Серія історична*, кн. 5, s. 106-133.
- Востоков А., *Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г.*, „Киевская старина” 1890, no. 5, s. 199-226.
- Брикнер А. Г., *История Петра Великого*, Москва 1991.
- Географическо-Статистический Словарь Российской Империи*, т. 1, сост. П. Семенов, Санкт-Петербург 1863.
- Грабар І., *Архітектурні взаємозв'язки України з Росією*, „Пам'ятки України: історія та культура” 1995, no. 1, s. 82-92.
- Грушевський О., *Глухів і Лебедин (1708-1709)*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” (Львів) 1909, т. 92, кн. 6, s. 21-65.
- Гуржій О. І., *Гетьман Іван Скоропадський*, „Український історичний журнал” 1998, no. 6, s. 77-90; 1999, no. 1, s. 98-104.
- Джиджора І., *До історії Генеральної Військової Канцелярії*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” (Львів) 1912, т. 107, кн. 1, s. 39-51.
- Дорошенко Д., *Мазепа в історичній літературі в житті*, [w:] *Мазепа. Збірник*, т. 1, Варшава 1938, *Праці українського наукового інституту*, т. 46, *Серія історична*, кн. 5, s. 3-34.
- Ефименко П., *Ссылные малороссияне в Архангельской губернии 1708-1802 г.*, „Киевская старина” 1882, т. 1, s. 391-412.
- Задко В., *Церкви Батурина*, „Сіверянський літопис” 1996, no. 5, s. 101-105.
- Иноземцев И., *Граф К.Г. Разумовский в Батурине (К столетию со дня смерти)*, „Исторический вестник” Т. 94, 1903, no. 11, s. 590-604.
- Іванченко Р., *Коментар науковця*, [w:] *Мазепа — людина й історичний діяч*, упорядник Н. М. Чікало, Київ 1991, s. 44-47.
- Ільченко О., *Історія благодійності в Україні. Досвід церковного діяча і проповідника Данила Туптала (Дмитрія Ростовського)*, [w:] *Гуманізація навчально-виховного процесу: збірник наукових праць*, вип. 53, ч. 1, Слов'янськ 2010, s. 132-138.
- Касян А. І., *Батуринська трагедія та полтавська битва у сучасній візії українців і росіян*, „Вісник Черкаського університету” 2009, вип. 160/161, *серія: Історичні науки*, s. 96-105.
- Коваленко В., Мезенцев В., *Резиденція гетьмана Івана Мазепи на Гончарівці в Батурині*, „Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка” 2008, вип. 52, no. 5, s. 7-14.
- Коваленко В., Мезенцев В., Ситий Ю., *Елементи планування садиби К. Розумовського в Батурин (за матеріалів археологічних досліджень)*, „Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка” вип. 87, Чернігів 2011, no. 8, s. 3-8.

- Коваленко В., Мезенцев В., Ситий Ю., *Основні етапи розвитку та соціально-топографічна структура середньовічного Батурина*, [w:] *Україна на порозі XXI століття. Актуальні питання історії. Збірник наукових праць*, Київ 1999, s. 63-74.
- Коваленко В. В., Мезенцев В. І., Ситий Ю. М., *Дослідження гетьманської столиці у 2009 р.*, [w:] *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.*, Київ 2010, s. 188-191.
- Когут З., *Білорусь, Росія та Україна в XVI-XVIII століттях. Завдання для дослідників політичної історії*, [w:] З. Когут, *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*, Київ 2004, s. 11-26.
- Когут З., *Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830*, Київ 1996.
- Когут З., *Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство*, [w:] З. Когут, *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*, Київ 2004, s. 46-79.
- Когут З., *Шляхетська демократія в часи сатодержавства. Політичні погляди Григорія Полетики (1723/25 – 1784)*, [w:] З. Когут, *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*, Київ 2004, s. 102-117.
- Когут З. [et al.], *Розкопки зруйнованої садиби Івана Мазепи та фортеці Батурина у 2011 р.*, „Гомін України” 2012, no. 21 (3453) z 29 V, s. 3-11.
- Кононенко В., *Світська інтелектуальна еліта Гетьманщини у десятиліття модернізаційних проєктів*, „Український історичний збірник” 2010, вип. 13, s. 83-97.
- Костомаров Н. И., *Мазепа. Историческая монография*, Москва 1883.
- Круглова Т. А., *Об отставке последнего малороссийского гетмана К.Г. Разумовского (1764 г.). Новое прочтение источников*, „Вестник Московского университета” 2010, no. 1, серия 8: *История*, s. 3-25.
- Крупницький Б., *З донесень Кайзерлінга 1708-1709 рр.*, [w:] Мазепа. *Збірник*, т. 2, Варшава 1938, *Праці українського наукового інституту*, т. 46, *Серія історична*, кн. 5, s. 24-35.
- Крупницький Б., *Мазепа і шведи в 1708 р. (На основі споминів листування учасників)*, [w:] Мазепа. *Збірник*, т. 2, Варшава 1938, *Праці українського наукового інституту*, т. 46, *Серія історична*, кн. 5, s. 3-12.
- Крупницький Б., *Пляни Мазепи в зв'язку з плянами Карла XII перед українським походом шведів*, [w:] Мазепа. *Збірник*, т. 1, Варшава 1938, *Праці українського наукового інституту*, т. 46, *Серія історична*, кн. 5, s. 94-105.
- Крупницький Б., *Шведи і населення на Україні в 1708-1709 рр. (На підставі шведських джерел)*, [w:] Мазепа. *Збірник*, т. 2, Варшава 1938, *Праці українського наукового інституту*, т. 46, *Серія історична*, кн. 5, s. 13-23.
- Кулаковський П., *Черінгово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648)*, Київ 2006.
- Куташов І., *Державотворча концепція і політична діяльність Івана Мазепи*, [w:] *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Збірник наукових праць*, вип. 32, Київ 2006, s. 26-36.
- Лазаревский А., *Описание Старой Малороссии*, т. 2: *Полк Нижинский*, Київ 1893.
- Лазаревский А., *Исторический очерк Батурина*, „Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца” (Київ) 1892, кн. 6, s. 106-123.
- Лазаревский А., *Описание Старой Малороссии*, т. 3: *Прилуцкий полк*, „Киевская старина” 1900, т. 70, no. 7-8: *Приложение*, s. 33-48.
- Ленченко В., *Столиця Гетьманщини Глухів за планами XVIII століття*, „II Український археографічний щорічник” Київ 2010, вип. 13/14, s. 223-240.

- Лотоцький А., *Справа правосильности анатемування гетьмана Івана Мазепи*, [w:] *Мазепа. Збірник*, т. 2, Варшава 1938, *Праці українського наукового інституту*, т. 46, Серія історична, кн. 5, s. 57-68.
- Лукомский Г., *Батури́нский дворец, его история, разрушение и реставрация*, Санкт-Петербург 1912.
- Малиновська Р., *Рогові оркестри Росії та України*, „Науковий вісник Національної музичної академії України ім. П.І. Чайковського” (Київ) 2009, вип. 83, s. 89-99.
- Марголіна І., *Загадковий старець*, „Людина і світ” 1995, no. 7, s. 38-41.
- Матвеев П., *Батури́нский переворот 13-го марта 1672 года. (Дело гетмана Демьяна Многогрешного)*, „Русская старина” 1903, т. 115, s. 667-690.
- Мацьків Т., *Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах, 1687-1709*, Мюнхен 1988.
- Мацьків Т., *Князь Іван Мазепа – гетьман України (1639-1709)*, „Український історик” 1979, no. 1-4, s. 55-68.
- Мезенцев В., *Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р.*, [w:] *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*, Київ–Глухів 2010, вип. 3, s. 151-163.
- Местечко Бату́рин, „Прибавление к Черниговским епархиальным известиям” 1872, no. 23, s. 584.
- Мицик Ю., *Гетьман Іван Мазепа як покровитель Православної Церкви*, [w:] *Іван Мазепа. До 370-річчя від народження гетьмана України, мецената. Збірник матеріалів*, уклад. С. В. Бутко, В. М. Бойко, Н. О. Молочко, Чернівці 2009, s. 105-115.
- Нагорняк К. И., *Деятельность Общества защиты сохранения в России памятников искусства и старины по реставрации по реконструкции Бату́ринского дворца К.Г. Разумовского*, „Сіверщина в історії України” 2011, вип. 4, s. 22-24.
- Національний історико-культурний заповідник „Гетьманська столиця”, [on-line] <http://www.baturin-capital.gov.ua>, 16 VII 2012.
- Николаева Н. В., *Господский дом М.И. Воронцова на Петергофской дороге*, [w:] *Двенадцатые и тринадцатые открытые слушания Института Петербурга. Ежегодные конференции по проблемам петербурговедения. 2005-2006 гг.*, s. 1-14, [on-line] http://www.institute-spb.standardstsite.ru/userdata/files/12-06_Nikolaeva.pdf, 1 IX 2012.
- Н. М., *Левобережная Украина в XV-XVII ст. Очерк колонизации. (Окончание)*, „Киевская старина” 1896, т. 53, no. 6, s. 369-379.
- Оглоблин О., *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” (Нью Йорк–Париж–Торонто) 1960, т. 170.
- Осипов К., *Разгром шведских интервентов войсками Петра I*, Москва 1951.
- Павленко Н. И., *Александр Данилович Менишников*, Москва 1989.
- Павленко С., *Загибель Бату́рина 2 листопада 1708 р.*, Київ 2008.
- Павленко С., *Іван Мазепа*, Київ 2003.
- Павленко С., *Іван Мазепа як будівничий української культури*, Київ 2005.
- Павленко С., *Оточення гетьмана Мазепи соратники та прибічники*, Київ 2009.
- Павленко С., *Післямазепинська доба Бату́рина*, „Сіверянський літопис” 2006, no. 4, s. 15-36.
- Перелік пам'яток НКІЗ „Гетьманська столиця”, [on-line] <http://www.baturin-capital.gov.ua/monuments/22-listofpamyatok/138-listofpamyatok.html>, 16 VII 2012.
- Писаренко К. А., *Императрица Елизавета Петровна (мифы и реальность)*, „Вопросы истории” 2012, no. 6, s. 152-165.

- Полонська-Василенко Н. *Історія України*, т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року, Київ 1995.
- Попельницька О., *П'ять гетьманських резиденцій. Суботів, Чигирин, Батурин, Глухів, Козелець: інформація історичних джерел*, [w:] *Історико-географічні дослідження в Україні*, no. 8, Київ 2005, s. 50-83.
- Рева Л. Г., *Дмитро Туптало у світлі українського літературного бароко*, [w:] *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*, вип. 3, Київ-Глухів 2010, s. 148-151.
- Реєнт О. П., Коляда І. А., *Усі гетьмани України*, Харків 2008.
- Різниченко В., *Останній гетьман України Кирило Розумовський*, [w:] *З-під булави – під корону. Друга половина XVIII ст.*, упор. авт. передм. О. К. Струкевич, ред. кол. В. А. Смолій [et al.], Київ 2002, s. 288-302.
- Різниченко В. *Пилип Орлик (гетьман-емігрант). Його життя й діяльність*, Київ 1918.
- Русіна О., *З історії входження Чернігово-Сіверщини до складу Росії*, „Український історичний журнал” 1989, no. 3, s. 91-99.
- Санін Г. А., *Богдан Хмельницький и Иван Мазепа*, „Труды института российской истории” 2006, вып. 6, s. 65-98.
- Синицкий Л. *Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукого. (Окончание)*, „Киевская старина” 1893, т. 41, no. 4, s. 29-49.
- Ситий І., *Батурин доби Івана Мазепи*, „Сіверянський літопис” 2000, no. 3, s. 36-46.
- Ситий Ю., Мироненко Л., *Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці*, „Сіверянський літопис” 2010, no. 4-5, s. 11-15.
- Сокирко О. Г., *Жолдацькі формування в Гетьманщині 1669-1756 рр.*, „Український історичний журнал” 2006, no. 4, s. 64-77.
- Сокирко О., *Ще раз про передумови та причини повстання Івана Мазепи 1708 р.*, [w:] *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Збірник наукових праць*, відп. ред. В. А. Смолій, відп. секр. О. О. Ковалевська, Київ 2008, s. 81-92.
- Соловьев С. М., *История России с древнейших времен*, кн. 7, т. 14, Москва 1991.
- Струкевич О. К., *Українська „нація до націоналізму”. Пошуки критеріїв ідентичності в Україні-Гетьманщині XVIII ст.*, „Український історичний журнал” 1999, no. 6, s. 17-33.
- Субтельний О., *Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.*, Київ 1994.
- Сухоліт Н., *Українсько-російські відносини періоду північної війни 1700-1721 рр. у прямих Феодана Прокоповича*, „Український Історичний Журнал” 2011, no. 14, s. 252-260.
- Сушинський Б., *Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV-XIX століть*, Одеса 1998.
- Таирова-Яковлева Т. Г., *Иван Мазепа и Российская империя. История „предательства”*, Москва 2011.
- Токарев С., *Нововиявлені документи про діяльність „Експедиції Батуринського та Глухівського будівництва” на початку 50-х рр. XVIII ст.*, „Сіверянський архів. Науковий щорічник” (Чернігів) 2008, вип. 2, s. 21-27.
- Томашівський С., *Из записок Каролинців про 1708/9 р.*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” (Львів) 1909, т. 92, кн. 6, s. 66-92.
- Троицкий С. М., *Хозяйство крупного сановника России в первой четверти XVIII в. (по архиву князя А.Д. Меншикова)*, [w:] *Россия в период реформ Петра I*, ред. кол. Н. И. Павленко, Л. А. Никифоров, М. Я. Волков, Москва 1973, s. 215-248.

- Уманецъ Ф. М., *Гетман Мазепа. Историческая монография*, Санкт-Петербург 1897.
- Финдейзен Н. Н., *Очерки по истории музыки в России с древнейших времен до конца XVIII века*, вып. 4, Москва 1928.
- Харамович К. В., *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*, т. 1, Казань 1914.
- Хижняк З. І., Маньківський В. К., *Історія Києво-Могилянської академії*, Київ 2008.
- Цапенко М., *Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков*, Москва 1967.
- Цапко Ю., *Музична спадщина Розумовських*, „Солво Гетьманської столиці” 2009, no. 1(14), s. 6.
- Чернігівщина. *Енциклопедичний довідник*, Київ 1990.
- Чечин С., *Митрополит Стефан Яворський та гетьман Іван Мазепа*, „Ніжинська старовина” 2005, no. 1, s. 78-101.
- Чухліб Т., *Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 рр.*, Київ 2010.
- Чухліб Т. В., *Мазепинська Україна між Російською та Шведською коронами. Дилема вибору протекції*, „Український історичний журнал” 2009, no. 2, s. 16-39.
- Шуміліна О. А., *Духовна творчість Андрія Рачинського. Текстологічні проблеми дослідження*, „Музичне мистецтво. Збірник наукових статей” (Донецьк-Львів) 2009, вип. 9, s. 47-55.
- Шуміліна О. А., *О стилевой специфике двуххорных фуг М. Березовского (на примере новонайденных концертов)*, „Музичне мистецтво. Збірник наукових статей” (Донецьк-Львів) 2010, вип. 10, s. 150-165.
- Шутой В., *Народная война на Украине против шведских захватчиков в 1708-1709 годах*, „Вопросы истории” 1949, no. 7, s. 9-27.
- Яковлева Т., *Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667)*, Київ 2003.
- Яковлів А., *Кінець автономії України, [w:] 3-під булави – під корону. Друга половина XVIII ст.*, упор. авт. передм. О. К. Струкевич, ред. кол. В. А. Смолій [et al.], Київ 2002, s. 265-274.

Павло Крокош, Батурин – ідея гетьмана столиці

В історії кожної країни столиця – це надзвичайно важливо місце, адже саме там зосереджені її політичні, економічні, культурні і релігійні центри. Це саме можна сказати й про Україну, коли у середині XVII ст. запорозьким гетьманом Богданом Хмельницьким було створено першу незалежну українську державу. Надзвичайно складна політична ситуація не сприяла процесам державотворення та протягом кількох наступних років дійшло до своєрідного розподілу вздовж лінії Дніпра на так зване Правобережжя підлегле Речіпосполитій та Лівобережжя залежне від Росії. Разом із цим розподілом відокремились і дві гетьманські столиці. У XVII-XVIII ст. резиденції гетьманів Лівобережної України були у Субботові, Чигирині, Батурині та Глухові. Однак,

саме Батурин – місто розташоване на ріці Сейм, що в другій половині XVII ст. займало чільне місце у оборонній системі Речіпосполитої – відіграв у ті часи ключову роль. А все завдяки двом гетьманам Іванові Мазепі та Кирилові Розумовському. Перший бажав на взірць свого видатного попередника, Богдана Хмельницького, створити незалежну від Росії українську державу. Інший же в другій половині XVII ст. намагався врятувати рештки автономії, залишені Україні російськими правителями. За часів Івана Мазепи Батурин був важливим політичним, культурним і релігійним центром всіх українських земель. Його розквіт перервала Російсько-шведська війна, у якій, з метою позбутися залежності від Росії, Мазепа підтримав шведського короля Карла XII. У 1708 р. московські війська захопили Батурин, вщент зруйнували оборонний замок і саме місто та винищили його мешканців. З того часу столиця Лівобережної України знаходилась у Глухові. Лише у 1750 р., рішенням імператриці Єлизавети Петрівни столицю перенесено знов до Батурина. Згодом завдяки політиці тодішнього гетьмана Кирила Розумовського занепале місто було відновлено. Окрім побудови нових будинків, планувалось навіть створити університет. Однак, віднова потужності Батурина закінчилась черговою поразкою, як і плани збереження автономії України у рамках Російської імперії.

Ключові слова: Батурин, Лівобережна Україна, гетьманщина, Росія XVI-XVIII ст., українське козацтво, Іван Мазепа, Кирило Розумовський, гетьмани Запорозької Січі.

Paweł Krokosz, Baturyn – the idea of a hetman capital

The capital city of a state is a place of considerable importance – it is the centre of politics, economy, culture and religion. This was also the case in the Ukraine where the first independent contemporary Ukrainian state was formed in the middle 17th century thanks to Bohdan Khmelnytsky, the Zaporizhian hetman. The extremely complex political situation was not conducive to the state-building process and in the following years the Ukrainian lands were peculiarly divided along the line marked by the Dnieper river into the so-called Right-bank Ukraine subordinate to the Polish Republic and the Left-bank Ukraine controlled by Russia. This division was accompanied by the emergence of two hetman seats of authority. At the turn of the 18th century the capitals of the Zaporizhian hetmans dependent on Russia were located in many places, inter alia in Subotiv, Chyhyryn, Baturyn and Hlukhiv. However, it was Baturyn – the city located at the Seym river which until the second half of the 17th century constituted an extremely important frontier in the defense system of the borderlands of the Polish Republic – was to play the most important role. All of this happened thanks to the activities of two hetmans. One was Ivan Mazepa who in his attempts to create an Ukrainian state independent from Russia at the beginning of the 18th century followed his great predecessor, Bohdan Khmelnytsky. The other was Kyrylo Rozumovsky who in the middle of that century attempted to save the last shards of autonomy granted to the Ukraine by the Russian rulers. During hetman Mazepa's tenure Baturyn was not only the political centre of all Ukrainian lands, but it was also an important cultural and religious centre. Its vibrant development was interrupted in 1708 during the Great Northern War when in his attempt to achieve independence from Russia, Mazepa supported the Swedish king, Charles XII. At that time, czar Peter I sent strong military units to Baturyn which burned the city and murdered

its inhabitants. After these events, the hetman capital was located in Hlukhiv until 1750. It was not until the decision made by the Elizaveta Petrovna, the Empress of Russia that the languishing city of Baturyn regained the status of a capital and was granted to the hetman Kyrylo Rozumovsky. Soon after this, thanks to his activities the city was rebuilt – new houses and manufacturing plants were constructed, and there were plans to open a university as well. Eventually, the plans to restore Baturyn to its former glory which it enjoyed during Mazepa's times failed, and so did the attempts to preserve the autonomy of the Ukraine within the Russian empire.

Key words: Baturyn, Left-bank Ukraine, Hetmanate, Russia in the 16th-18th centuries, Ukrainian Cossacks, Ivan Mazepa, Kyrylo Razumovsky, Zaporizhian hetmans